

TÜRKİYE’DEKİ SİLAHLI ÇATIŞMANIN DOĞURGANLIK GEÇİŞİNE ETKİSİ: İKİNCİDEN ÜÇÜNCÜ DOĞUMA GEÇİŞİN İNCELENMESİ*

Ali BERKER**

ÖZET

Son 25 yıldan beri Türk Devleti ile Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkerên Kurdistan-PKK) arasında süren silahlı çatışmanın, kadınların doğurganlık davranışına etkisinin tahmin edilmesi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda doğurganlık davranışını ölçmek için, başta ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranı olmak üzere doğum sayısının ilerleme oranları mercek altına alınmıştır. Çatışmaya maruziyet ile doğurganlık davranışı arasındaki ilişkinin iki-yönlü olması ve bu iki olayın eşzamanlı bir biçimde belirlenmesi, çatışmanın doğum sayısının ilerleme oranına olan nedensel etkisinin tahmin edilmesini zorlaştırmaktadır. Bu iki ekonometrik sorunun üstesinden gelebilmek amacıyla farkların-farkı (F-F) yöntemi kullanılarak, çatışmaya maruziyette coğrafi ve zaman içinde gerçekleşen değişkenlikten faydalanılmıştır. F-F tahminleri, ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranı Türkiye’nin bütün bölgelerinde zaman içinde azalırken, söz konusu düşüşün çatışma ortamına maruz kalan kadınlar için daha yavaş gerçekleştiğini işaret etmektedir. Ayrıca, çatışmaya maruz kalınan sürenin uzaması durumunda, çatışmanın etkilerinin daha güçlü bir şekilde gerçekleştiği saptanmıştır. Son olarak, sağlamlılık analizinin bulguları çatışmaya maruziyet ile doğurganlık davranışı arasındaki pozitif bağıntının, ile-özgü eğilimlerin veya çatışma-kaynaklı göç hareketlerinin yapay bir sonucu olmadığını göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Silahlı Çatışma, Doğurganlık Davranışı, Türkiye.

IMPACTS OF ARMED CONFLICT ON FERTILITY TRANSITION IN TURKEY: EVIDENCE FROM PROGRESSION TO THIRD BIRTH

ABSTRACT

The main goal of this paper is to examine whether fertility transition in Turkey has been altered by the internal armed conflict between the Turkish State and the Kürdistan Workers’ Party (Partiya Karkerên Kurdistan-PKK) which has been occurring for the last 25 years. For the

purpose of capturing changes in women's fertility behavior in the course of conflict, the empirical analysis centers on progression parity ratios, particularly progression to third birth, a fertility outcome that is considered as an indicator of the pace of an ongoing demographic transition for a given country of interest. The bilateral nature of the relationship between exposure to conflict and fertility behavior and their simultaneous determination constitute the main obstacles in estimating the causal effects of exposure to conflict on the parity progression ratio. In an effort to overcome these two major economic problems, I implement a difference-in-differences (DD) framework that uses variations in exposure to conflict between provinces and over time. The DD estimation results suggest that while there has been a decline in the progression to third birth in all regions regardless of whether they have encountered conflict, it appears that exposure to conflict has caused this decline to slow down for women residing in conflict provinces. Furthermore, the conflict's estimated effects intensified as the length of exposure to conflict increased. Finally, the findings of the sensitivity analysis provide evidence that the positive association between exposure to conflict and progression to third birth is an artifact of neither the presence of province-specific trends nor conflict-induced population movements.

Keywords: Armed Conflict, Fertility Behavior, Turkey.

Giriş

Ekonomik kriz, açlık, bulaşıcı hastalık ve kuraklık gibi ekonomik ve sosyal yıkımla sonuçlanan bütün olaylarda olduğu gibi, silahlı iç çatışma¹ süreci de çatışmada yer alan kişiler ve onların aileleri başta olmak üzere toplumdaki herkesi doğrudan veya dolaylı yollardan olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Ancak bütün bu şokların veya altüst oluşların olumsuz sonuçları, bu süreçlere yetişkin dönemlerinde maruz kalan nesillerle sınırlı kalmayıp gelecek nesillere de bazı mekanizmalarla aktarılmaktadır. Bu mekanizmaların en önemlisi, yaşamsal döngü içinde sağlık ve eğitim gibi beşeri sermayelerini şekillendirme aşamasında olan çocukların şoklardan etkilenmesi durumunda gerçekleşmektedir.² Örneğin Almond ve Currie (2010), anne rahmi içindeki süreyi de kapsayan erken çocukluk dönemi boyunca maruz kalınan şokların etkilerini inceleyen araştırmalarının genel bir değerlendirmesini yaptıkları çalışmada, böyle bir mekanizmanın çocukların yetişkin dönemlerindeki ekonomik ve sosyal gönenç düzeylerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşmıştır.

Bu ana mekanizmayla bağıntılı bir şekilde, şokların olumsuz sonuçlarının nesiller arası aktarımına katkıda bulunan diğer bir mekanizmanın, şokların gerçekleştiği zaman zarfında kadınların doğurganlık davranışlarında gerçekleşen değişiklikler olduğu ileri sürülebilir.³ Örneğin, silahlı çatışma gibi olaylar esnasında bebek ve çocuk ölüm oranının artması veya çocukların hayatta kalabilmesiyle ilgili risklerin ve belirsizliklerin çoğalmasına karşılık olarak, aileler planladıkları çocuk sayısına ulaşmak için daha fazla çocuk yapma yönünde doğurganlık davranışlarını değiştirebilir.⁴ Aynı zamanda, çatışma boyunca aile planlaması ve sağlık hizmetleri başta olmak üzere altyapı hizmetlerine erişimde karşılaşılan zorluklar, kadınların kendi doğurganlık davranışlarını düzenleyebilme ve kontrol edebilme imkanlarını kısıtlayarak doğurganlık düzeyinin yüksek olmasına etki edecektir. Öte yandan, çatışma-kaynaklı ekonomik olumsuzluklar, özellikle de istihdam olanaklarının azalması, çocuklara yapılan beşeri sermaye yatırımlarının beklenen getirisinde azalmalara neden olacaktır. Bu da, ailelerin çocuk sayısı ile çocuklarının niteliği arasında yaptıkları seçimin daha fazla çocuk sayısı yönünde değişmesine yol açabilir. Öyleyse, çatışma gibi olumsuz olaylardan dolayı gerçekleşen bebek ve çocuk ölümlerindeki yükselme eğilimine bağlı olarak, doğurganlık hızındaki artış eğiliminin, yüksek ölüm ve doğurganlık hızının bulunduğu aşamadan düşük ölüm ve doğurganlık hızının bulunduğu aşamaya geçiş olarak tanımlanan demografik geçiş sürecini olumsuz bir şekilde etkileyeceği söylenebilir. Bu nedenle, Lam ve Marteleto'nun (2008) vurguladığı demografik geçişin tamamlanması sonucunda meydana gelebilecek hanehalkı ve nesil (kohort) büyüklüklerindeki azalmalar gerçekleşmediği için, şoklara maruz kalan çocuklar kaynakları ve olanakları daha fazla sayıdaki akranlarıyla paylaşmak zorunda kalacaktır. Bunun sonucunda da, demografik geçişi tamamlamış toplumlardaki akranlarıyla kıyaslandığında, silahlı çatışma gibi şoklara maruz kalmış çocukların beşeri sermaye çıktıları ve gelecekteki ekonomik ve sosyal gönençleri daha düşük bir düzeyde gerçekleşebilir.

Bu çerçevede çalışma, Türkiye'de 1984'ten beri Türk Devleti ile Kürdistan İşçi Partisi (Partiya Karkerên Kurdistan-PKK) arasında süren silahlı çatışmanın doğurganlık davranışına etkisini tahmin ederek, aynı dönem boyunca ülke genelinde gerçekleşen doğurganlık geçiş sürecinin (fertility transtion) çatışmaya maruziyete göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemektedir.⁵ Ayrıca, bu amaç doğrultusunda mercek altına alınan doğum sayısının ilerleme oranları (parity progression ratios) -özellikle de ikinciden üçüncü doğuma ve daha yüksek sayıdaki doğuma geçiş oranları- için çatışmanın etkilerinin araştırılması, çatışma boyunca aile

planlaması ve sağlık hizmetlerinden ne ölçüde yararlanıldığına dair bazı ipuçlarını elde etmemize imkan verecektir.⁶

Çatışma literatüründe gerçekleştirilen çalışmalar, silahlı çatışmaya maruziyetin eğitim ve sağlık çıktılarına nedensel etkilerinin tahmin edilmesinde karşılaşılabilecek en önemli sorun, çatışmaya maruziyet ile incelenen davranışsal çıktının aynı faktörlerden etkilenerek birlikte belirlenmesi olduğunu ileri sürmektedir (Blattman ve Miguel 2009; Collier vd. 2003). Benzer bir sorun, çatışmaya maruziyetin kadınların doğurganlık davranışına etkisinin incelendiği zaman da meydana gelebilir. Özellikle de, Türkiye'deki silahlı çatışma süreci ele alındığında, çatışmanın coğrafi olarak yoğunlukla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin (Doğu Bölgesi) bazı illerinde gerçekleşmesi, bu ekonometrik sorunun olumsuz sonuçlarının daha fazla hissedilmesine neden olabilir.⁷ Çünkü diğer bölgelerdeki illerden farklı olarak, çatışma nedeniyle 1987-2002 dönemlerinde Olağanüstü Hal (OHAL) uygulaması kapsamında idare edilen çatışma illerindeki olumsuz coğrafi koşullar, düşük kentleşme hızı, tarımsal faaliyet ağırlıklı ekonomik yapı ve Kürt nüfusunun yoğunluğu, hem çatışma ortamının hem de yüksek doğurganlık rejiminin oluşmasına katkıda bulunabilir. Bu nedenle, sadece bir döneme ait kesitli veri kullanıldığı zaman, çatışmanın gerçekleştiği illerdeki kadınlarla diğer illerdeki kadınlar arasındaki doğurganlık çıktıları farklarının hesaplanması, çatışmanın bu tür çıktılara olan etkilerini yanlı bir şekilde ölçülebilir.

Bu sorunu çözebilmek için coğrafi boyutta gerçekleştirilen karşılaştırmanın çatışma öncesi ve çatışma sürecindeki dönemleri –veya çatışma sonrası dönemi- kapsayacak şekilde en az iki kere yapılması gerekmektedir. Böylece, çatışma illeriyle çatışmanın gerçekleşmediği iller arasındaki doğurganlık çıktısı farklarının zaman içinde ne ölçüde değiştiğinin hesaplanması, çatışmanın doğurganlık davranışlarına etkilerinin farkların-farkı (F-F) tahminlerini verecektir.⁸ Bu F-F tahminlerinin yansız olabilmesi için hem çatışmanın çıkma ihtimalinin hem de doğurganlık davranışını belirleyen illere özgü özelliklerin zaman içinde değişmemesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, çatışma illeriyle diğer iller arasında zaman içinde meydana gelebilecek değişikliklerin sadece çatışmanın gerçekleşmesiyle sınırlı olması gerekmektedir. Ayrıca F-F tahmin etme yöntemi, zorunlu eğitim süresinin 5 yıldan 8 yıla yükseltilmesi gibi çatışma boyunca gerçekleşen ama bütün illeri benzer bir şekilde etkileyen değişimleri de kontrol etmektedir.

Bu bağlamda, coğrafi değişkenliğine ek olarak, çatışmaya maruziyetteki zaman içinde gerçekleşen değişkenliği ölçülebilmek için 1985, 1990 ve 2000 Genel Nüfus Sayımları (GNS)

kullanılmıştır: 1985 GNS çatışma öncesi dönemdeki doğurganlık davranışlarını ölçülmesini mümkün kılarken, 1990 ve 2000 GNS'leri sırasıyla çatışmanın başlamasından 6 ve 16 yıl sonraki dönemlerde gerçekleşen doğurganlık davranışlarının ölçülmesi için gerekli bilgileri sağlamaktadır. Çalışmada kadınların doğurganlık davranışlarını ölçmek amacıyla doğum sayısının ilerleme oranları incelenirken, demografi literatüründe demografik geçişin bir göstergesi olarak kullanılan ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına özel bir önem verilmiştir.

F-F tahmin etme yönteminin uygulanması sonucunda, çatışmaya maruziyetin ikinciden üçüncü doğum geçiş oranına etkisi pozitif olarak tahmin edilmiştir. Benzer bir pozitif etki daha yüksek doğum sayılarına geçiş oranları için de elde edilirken, daha düşük doğum sayıları için ise bulunmamıştır. Bu tahmin sonuçları, 1980'li yıllardan itibaren Türkiye genelinde gözlemlenen doğurganlık geçişi hızındaki düşüşün çatışmadan dolayı çatışma illerinde daha yavaş bir şekilde gerçekleştiğini işaret etmektedir.

İllerin ikili bir yapı içinde çatışma illeri ve çatışmanın gerçekleşmediği iller olarak sınıflandırılması, çatışmaya maruziyet sonucu ortaya çıkabilecek ekonomik, sosyal ve toplumsal altüst oluşlarının resmedilmesinde yetersiz kalabilir. Bu durum özellikle de göç ve doğurganlık davranışlarının ölçülmesi bakımından oldukça sınırlı bir bilgi sunan nüfus sayımı gibi verilerin kullanılması sonucu meydana gelebilir. Örneğin, çatışma-kaynaklı göç hareketleri bir yandan çatışmaya maruz kalan ve kalmayan kişileri seçici bir şekilde belirlerken, diğer yandan çatışmanın gerçekleşmediği illeri de dolaylı şekilde etkilemektedir. Ayrıca, hem çatışma öncesi dönemde hem de çatışma süresince, doğurganlık davranışlarına ve bunların belirleyecilerine – örneğin, istihdam olanakları, eğitimsel ve sağlık hizmetlerine erişim ve kentleşme hızı– tesir eden illere-özü etkenlerin zaman içinde değişmesi, F-F tahminlerinin yanlı bir şekilde hesaplanmasına yol açabilir. Bu nedenle, yapılan sağlamlılık analizinde çatışmanın gerçekleşmediği iller olarak tanımlanan kontrol il grupları, çatışma-kaynaklı sebepler yüzünden maruz kaldıkları göç akımı ve zaman içinde değişen eğilimlere göre ayrıştırılarak F-F tahmin etme yönteminde kullanılmıştır. Benzer bir şekilde yerleşim yeri, göç ve yaş bilgilerine göre sınıflandırılan farklı kadın grupları için F-F tahminleri elde edilmiştir. Gerçekleştirilen bütün bu analizler, çatışmaya maruziyet ile ikinciden üçüncü doğum geçiş oranı arasında gerçekleşen pozitif ilişkinin sağlamlığını teyit etmektedir.

Son olarak, Türkiye'deki çatışmanın etkilerinin ölçülmesinde kullanılan F-F tahmin etme yönteminin, kısmi denge analizinin sınırları içinde gerçekleştirildiği vurgulanmalıdır. Dolayısıyla

F-F tahminleri çatışmanın etkilerini bütün ülke için değil, bölgesel düzeyde sadece çatışmanın gerçekleştiği iller için ölçmektedir. Ancak çatışmanın etkileri genel denge analizi çerçevesinde incelendiğinde, çatışmanın gerçekleştiği dönemde ülkenin sosyo-ekonomik kalkınması için kullanılabilir kaynakların askeri ve savunma hizmetlerinin finansmanına harcanması, çatışmanın neden olduğu olumsuz koşulların sadece çatışma illeriyle sınırlı kalmayıp bütün ülkeye yayılmasına yol açmış olabilir. Çatışma illerinden diğer illere doğru gerçekleşen göçle birlikte çatışmanın bu tür genel denge etkileri, F-F tahminlerinin çatışmanın doğurganlık davranışına etkisini aşağıya doğru yanlı bir şekilde ölçmesiyle sonuçlanabilir. Bu nedenle çalışmanın bulguları değerlendirilirken, çatışmanın hem gerçekleştiği hem de gerçekleşmediği bölgeler için neden olabileceği etkiler dikkate alınmalıdır.

Çalışmanın yapısı şu şekilde düzenlenmiştir. Bir sonraki bölümde, Türkiye'deki silahlı çatışma süreci ana hatlarıyla açıklanmıştır. Üçüncü bölümde, çatışmanın doğurganlık davranışlarına etkileri kuramsal bir çerçevede sunulurken, Türkiye'ye özgü bazı olası mekanizmalar tartışılmıştır. Dördüncü bölümde çalışmada kullanılan veri ve ekonometrik yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmada gerçekleştirilen ampirik analizin sonuçları beşinci ve altıncı bölümde tartışılmıştır. Çalışma, sonuç bölümündeki değerlendirmelerle sonlandırılmıştır.

Türkiye'deki Silahlı Çatışmanın Kısa Bir Tarihçesi

Son çeyrek yüzyıldır süren silahlı çatışmanın gerçekleştiği illeri kapsayan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri, Türkiye'de Türklerden sonra ikinci büyük etnik grubu oluşturan Kürtlerin büyük çoğunluğunun yaşadığı coğrafi bölgeleri oluşturmaktadır. 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin etnik kompozisyonunun, son yarım yüzyılda nasıl değiştiğinin incelenmesine olanak veren nesnel ve güncel veriler maalesef bulunmamaktadır.⁹ 1965 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı Türkiye'nin etnik yapısı ile ilgili ayrıntılı son bilgileri içermektedir. Bu bilgi eksikliğinin kaçınılmaz bir sonucu olarak Türkiye'de yaşayan Kürt nüfusun büyüklüğü hakkında birbirinden oldukça farklı tahminler yapılmaktadır. Son resmi istatistiklere göre nüfusu 72.5 milyon olan Türkiye için, bu tahminler yaklaşık 5 ile 16 milyon arasında değişmektedir (Izady 1992; Koç vd. 2008; Mutlu 1996).

1965 GNS'nin sonuçlarına göre, 1965 yılında yaklaşık 33 milyon olan Türkiye nüfusunun % 7.55'ini Kürtler oluşturmaktaydı. Kürt nüfusu çoğunlukla (% 61.56), bu çalışmada çatışmanın gerçekleştiği yerleşim birimleri olarak tanımlanan illerde yaşamaktaydı.¹⁰ Bu oran, çatışma illeri

gibi Doğu Bölgesi'nde bulunan ama çatışmanın gerçekleşmediği iller için % 28.10 olarak belirlenirken, çatışmanın olmadığı diğer bölgelerdeki iller için ise % 10.44 olarak tahmin edilmiştir. Çatışma illerinde kümelenmiş olmalarına rağmen Kürtler bu illerin toplam nüfusunun % 53.36'sını oluşturmaktaydı. Doğu Bölgesi'nde veya diğer bölgelerde bulunan çatışmanın gerçekleşmediği iller incelendiği zaman ise, bu oran % 3.75 olarak tahmin edilmiştir. Ancak çatışmaya maruz kalan illerle kalmayanlar arasındaki farklılık, sadece Kürt nüfusun yoğunluğundaki farklılıktan ibaret değildir. Çatışma öncesi dönem dikkate alındığında, çatışma ortamına maruz kalan ve kalmayan illerin, iki farklı il grubu olarak eğitimsel başarılar, istihdam olanakları ve kentleşme oranları gibi sosyo-ekonomik özellikler bakımından birbirinden farklı bir yapıya sahip oldukları ileri sürülebilir. Örneğin, Tablo 1'de gösterilen 1985 GNS'nin sonuçlarına göre, 15-49 yaş grubundaki kadınlar arasında çatışma illerinde yaşayanların eğitimsel başarıları daha düşük olarak gerçekleşmiştir. Çatışma illeriyle çatışmanın gerçekleşmediği iller arasındaki eğitimsel çıktılardaki bu fark, en belirgin şekilde okuma-yazma oranında kendini göstermektedir: Çatışma illerinde 15-49 yaş grubundaki kadınların % 42.5'i okuma-yazma bilirken, bu oran çatışmanın gerçekleşmediği iller için % 79.8'e yükselmektedir. Benzer şekilde sadece okuma-yazma bilen nüfus incelendiği zaman, çatışma illerinde yaşayan kadınların daha yüksek bir olasılıkla hiçbir okuldan mezun olmadıkları ve daha düşük olasılıkla ilkökul veya orta okul mezunu oldukları belirlenmiştir. Ancak, lise ve daha üzeri eğitimsel erişimler için bu türde bir farklılık bulunamamıştır. [Tablo 1]

Eğitimsel başarılar için tespit edilen farklılarla uyumlu olarak, çatışma illerindeki kadınların çatışmanın gerçekleşmediği illerde yaşayan akranlarına kıyasla, çoğunlukla pek fazla bir eğitim düzeyi ve vasıf gerektirmeyen aile işlerinde ve tarım sektöründe çalıştıkları Tablo 1'de gösterilmiştir. Başka bir deyişle, çatışma illerindeki kadınlar daha düşük olasılıkla en azından minimum bir eğitim düzeyi ve vasıf gerektiren ücretli işlerde, imalat ve hizmet sektöründe istihdam edilmekteydi. Beklenildiği üzere, bu iki il grubundaki kentleşme oranları incelendiğinde, çatışma illerindeki kadınların daha yüksek oranda bucak veya köy gibi kırsal yerleşim yerlerinde yaşadıkları belirlenmiştir. Çatışmanın gerçekleşmediği illerden farklı olarak, bu durum çatışma illerinde tarım sektöründe istihdam edilen kadın sayısını artırarak, onların istihdam oranının bu illerde daha yüksek olmasına katkıda bulunmuş olabilir.

Bu sosyo-ekonomik değişkenlerin çatışma öncesi dönemde yukarıda betimlendiği biçimde coğrafi değişkenlik sergilemesi, çatışmanın gerçekleştiği ve gerçekleşmediği illerde farklı

doğurganlık rejimlerinin ortaya çıkmasına neden olabilir. Çünkü bu değişkenler kadınların doğurganlık davranışını belirleyen ilk evlilik yaşı, ilk doğum yaşı, gebeliği önleyici yöntemlerinin kullanımı ve anne-çocuk sağlığı gibi unsurlarının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Örneğin, eğitilmiş ve tarım dışı sektörlerde istihdam edilen kentli kadınlar için doğum sayısının göreceli olarak daha az olması öngörülebilir. Çünkü bu kadınlar ilk evliliklerini daha ileri yaşlarda yaparken, çocuk sahibi olmanın fırsat maliyetinin yüksekliğinden dolayı çocuğa olan talepleri daha düşük seviyede gerçekleşecektir. Bunlara ek olarak, başta aile planlaması olmak üzere genel sağlık hizmetlerinden daha fazla yararlanmaları bu kadınların düşük doğurganlık düzeyine sahip olmasına katkıda bulunacaktır. Nitekim, Tablo 1’de gösterildiği gibi, 15-49 yaş grubundaki evlenmiş kadınlarının ortalama çocuk sayısının ekonomik ve sosyal koşullar bakımından daha az gelişmiş çatışma illeri için daha yüksek olması, demografi literatüründe belirtilen öngörülerini destekler niteliktedir. Öyleyse, çatışma sürecine girilmeden önce de çatışma illerinin diğer illerden farklı olarak yüksek doğurganlık rejimine sahip olduğu söylenebilir.

Çatışmadan önceki dönem için bu temel ekonomik, sosyal ve demografik göstergelerdeki farklılıklar, çatışmanın gerçekleştiği illeri kapsayan Doğu Bölgesi’ni tarihsel olarak Türkiye’nin en az gelişmiş bölgesi olarak belirten genel değerlendirmeyi desteklemektedir (Bozarslan 2001; Heper 2007 ; Izady 1992; Kirişçi ve Winrow 1997; McDowal 2007; Mutlu 1996, 2002). Bu açıdan, çatışmanın gerçekleştiği illerin, 19. yüzyılda ikinci yarısında başlayan ama temel olarak 20. yüzyılın başlarından itibaren ivme kazanan modernleşme atılımlarından en az faydalanan coğrafi bir alanı oluşturdukları ileri sürülebilir. Türkiye Cumhuriyeti’nin erken dönemlerinde bölgede çıkan isyanlar ve bunların bastırılış şekli bölge insanı ile devlet arasındaki ilişkilerin güvensiz bir ortamda gerçekleşmesine neden olmuştur. Böyle bir olumsuzluğun sonucu olarak devletin, Doğu Bölgesi’nin ekonomik ve sosyal gelişme sorunlarına askeri güvenlik sorunu kapsamında yaklaşmış olması, bölgenin gelişmesi için gerekli olan ekonomik ve sosyal reformların gerçekleştirilmesine en büyük engeli oluşturmuştur. Devletin bu yaklaşımı ile birlikte, bölgedeki sosyo-ekonomik ilişkileri önemli derecede belirleyen feodal yapı ve coğrafi koşullar, ülkenin diğer bölgelerinden daha farklı bir sosyo-ekonomik gelişme sürecinin yaşanmasına neden olmuştur. Ayrıca, son otuz yıldır ülke genelinde uygulanan piyasa-odaklı ekonomik politikalarının bir sonucu olarak, kamu sektörünün ekonomideki ağırlığının azalmasının, bölgeyi göreceli olarak daha olumsuz olarak etkilemesi mümkündür. Çünkü, diğer

bölgelerin aksine Doğu Bölgesi'ndeki özel sektör, kamu sektörünün küçülmesinin yarattığı boşluğu doldurabilme kapasitesine sahip değildir. Son olarak, Kürtlerin politik, sosyal ve kültürel haklarına getirilen kısıtlamalar da bölgenin gelişimine olumsuz katkıda bulunan önemli bir etken olarak belirtilebilir.

Bu ekonomik ve sosyal koşullar altında, Türk Devleti ile yasadışı-ayrılıkçı bir örgüt olan PKK arasında gerçekleşen silahlı çatışma, 1984 yılında PKK'nın Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki askeri birimlere gerçekleştirdiği saldırılarla başlamıştır. Türkiye'deki Kürt nüfusunun sorunlarına öncelik veren Marxist-Leninist bir örgüt olarak kurulan PKK'nın siyasi ve askeri amaçları zaman içinde değişkenlik göstermiştir. Çatışmanın erken dönemlerinde bağımsız bir Kürdistan devletini kurmayı amaçlayan örgüt, daha sonraki dönemlerde bu amacından vazgeçip, Türkiye'de federasyon benzeri bir yapının kurulmasını hedeflemiştir. Bu bağlamda örgüt, silahlı mücadele yoluyla temel olarak Doğu Bölgesi'nde devletin otoritesini ortadan kaldırıp, bölgenin idari, siyasi ve ekonomik kontrolünü ele geçirmeyi amaçlamıştır. Bu amaca ulaşmak için de, başta askeri hedefler olmak üzere eğitim ve sağlık hizmetlerinin sunumunda önemli rol oynayan altyapı yatırımlarına ve personel kadrolarına saldırılar düzenlemiştir. 1990'lı yılların ilk yarısında en şiddetli dönemini geçiren silahlı çatışma, 1999 yılında PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla durma noktasına gelmiştir. 1999-2003 yılları arasında kesintiye uğrayan silahlı çatışmalar, 2004 yılından itibaren daha düşük bir yoğunlukla tekrar başlamıştır. 1984-2004 yılları arasındaki dönemde 4535'i sivil, 5619'u güvenlik gücü mensubu ve 19.543'ü örgüt elemanı olmak üzere toplam 29.607 kişi silahlı çatışma sonucu hayatlarını kaybetmiştir (Bila, 2004).

Türk Devleti, silahlı çatışma süresince PKK'yı etkisiz hale getirmek için iki önemli düzenleme gerçekleştirmiştir. İlk olarak, çatışmanın yoğun olduğu illerde Olağanüstü Hal Kanunu (OHAL) yürürlüğe konulmuştur (Kirişçi ve Winrow 1997; Jacoby 2005).¹¹ Askeri yönetimdeki sıkıyönetim uygulamalarına benzer bir şekilde, bu kanunla OHAL Bölge Valiliğine önemli yetkiler verilmiştir. Çatışma illerine özgü bu idari ve hukuksal yapılanma sonucunda, kitle iletişim araçlarının bölgeyle ilgili haberlere ilişkin olarak kontrol edilmesi ve denetlenmesi, kişilerin ikamet yerlerinin değiştirilmesi, toplu gösterilerin ve grevlerin yasaklanması gibi insan haklarıyla yakından alakalı konularda kısıtlayıcı uygulamalar hayata geçirilmiştir. Doğu Bölgesi'nin değişik illerinde farklı yılları kapsayacak şekilde yürürlükte olan OHAL uygulaması 2002 yılında tamamen kaldırılmıştır.

OHAL uygulamasına ek olarak, Türk Devleti PKK'nın kırsal alandaki etkinliğini kırmak için çatışmanın gerçekleştiği bölgelerin kırsal kesimlerinde köy koruculuğu sistemini yeniden yapılandırarak daha güçlü bir hale getirmiştir (Kurban vd. 2006; McDowal 2007; Tapan 2007).¹² Bu uygulamayla, devlet özellikle PKK'nın kırsal kesimden aldığı barınak, gıda yardımlarını ve lojistik desteği ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Ayrıca, bu uygulama ile bölgenin çetrefil coğrafyasını iyi bilen yerleşik nüfustan PKK'ya karşı yürütülen askeri operasyonlarda yararlanılması amaçlanmıştır. 2006 yılı itibariyle, Doğu Bölgesi'nde 57.174 kişi köy korucusu olarak görev yapmaktadır.

Çatışma illerindeki sivil nüfus, özellikle de kırsal kesimde yaşayanlar, iki ateş arasında kalarak bu çatışma ortamından olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Bir yandan PKK ekonomik, siyasi, askeri ve lojistik destek elde etmek amacıyla bölge halkına baskı uygulamıştır. Diğer yandan ise Türk Devleti, PKK'nın saldırılarına karşı askeri olarak meşru mücadelesini verirken, bazı devlet organları veya devlet içindeki yasal olmayan bazı yapılanmalar, çatışma bölgesindeki sivil halkı temel insan haklarından mahrum edecek şekilde bazı uygulamalar gerçekleştirmiştir. Gözaltındaki kişilere kötü davranılması, politikacıların, gazetecilerin ve yerel kanaat önderlerinin ortadan kaybolması veya gerçekleşen faili meçhul cinayetler sonucunda yaşamlarını kaybetmesi, artan politik ve kültürel baskılar bu uygulamalardan bazılarıdır. Daha da önemlisi, Türk Devleti PKK'nın kırsal alandaki altyapısını çökertmek için çatışma illerindeki birçok köyü ve mezrayı zorla boşalttırmıştır. Özellikle de köy korucusu olmayı kabul etmeyenler zorunlu bir şekilde yerlerinden edilmiştir. Bu nedenlerle, çatışmanın gerçekleştiği illerde önemli nüfus hareketleri gerçekleşmiştir. Bunlardan bazıları kendi istekleri doğrultusunda daha güvenli yerleşim yerlerine gitmeyi tercih ederken, bazıları hiçbir ön hazırlık yapmadan zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır. 1984-2004 döneminde 905 köy ile 2.923 mezranın boşaltıldığı belirtilmektedir (TBMM Araştırma Komisyonu Raporu, 1998). 1986-2005 döneminde güvenlik nedeniyle yerlerinden edilen bu nüfusun büyüklüğünün 953.680 ile 1.202.200 arasında değiştiği ileri sürülmektedir (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006).

Özetlemek gerekirse, çatışmanın gerçekleştiği illerde yaşayan nüfus, çatışmanın fiziksel şiddetinin neden olduğu ekonomik, sosyal ve ruhsal yıkıma maruz kalırken, hem devletin hem de PKK'nın uygulamalarından olumsuz bir şekilde etkilenmiştir. Özellikle de, bu süreç zarfında gerçekleşen zorunlu göçlerin, çatışmaya maruz kalan nüfus için olumsuzlukların daha da derinleşmesine ve kalıcı bir hal almasına neden olduğu ileri sürülebilir.

Kuramsal Çerçeve

Genel olarak, kadınların doğurganlık davranışı birbiriyle yakından alakalı üç unsur tarafından belirlenmektedir (Cochrane 1979; Davis ve Blake 1956; Easterlin 1978).¹³ Bunlardan ilkinin, kadının çocuk üretme kapasitesini belirleyen fizyolojik ve biyolojik etkenler oluşturmaktadır (çocuk arzı). Diğer önemli unsur ise çocuğun aileye getireceği faydaları ve maliyetleri etkileyerek, ailenin sahip olmak istediği ideal çocuk sayısını belirleyen etkenleri kapsamaktadır (çocuk talebi). Son olarak, bu talep ve arz yönlü etkenlerin etkileşimini düzenleyen aile planlaması ve sağlık hizmetlerinin varlığı, niteliği ve erişilebilirliği, kadınların doğurganlık davranışının belirlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Silahlı çatışma ortamına maruziyet, kadınların doğurganlık davranışını belirleyen bu etkenlerde değişikliklere yol açarak, çatışmaya maruziyet ile doğurganlık davranışı arasında çok yönlü bir ilişkinin ortaya çıkmasına neden olur. Aşağıda açıklanacağı gibi, çoklu mekanizmalar aracılığıyla gerçekleşen çatışmaya maruziyetin, doğurganlık davranışına net etkisinin büyüklüğünü ve yönünü, ampirik bir çalışma yapmaksızın önceden kestirmek oldukça zor görülmektedir.

Örneğin, çatışma ortamının neden olduğu ekonomik, sosyal ve ruhsal yıkım sonucunda, kadınların doğurganlık kapasitesini belirleyen biyolojik ve fizyolojik donanımlarında olumsuz gelişmeler meydana gelebilir. Çatışmaya maruziyet, kadının çocuk üretebilme kapasitesiyle bağıntılı olarak, genel sağlığı ve üreme sağlığını bozarak doğurganlığın azalmasına sebep olabilir. Bununla birlikte, çatışmanın kötü koşulları yüzünden meydana gelen yetersiz beslenme ve aşırı stress gibi olumsuz gelişmeler, menarş yaşının yükselmesine ve/veya menapoz yaşının düşmesine neden olarak, kadınların doğurgan oldukları dönemin uzunluğunu kısaltabilir. Bu ise, çatışmaya maruz kalan kadınların doğurganlıklarının daha da azalmasına yol açabilir. Ayrıca, başta zorunlu göç olmak üzere çatışma-kaynaklı nedenlerden dolayı eşlerin birbirlerinden ayrılması sonucunda, cinsel ilişkiye girme sıklığının olumsuz etkilenmesi doğurganlığın azalmasına yol açan başka bir mekanizma olarak belirtilebilir. Benzer şekilde, çatışmaya ortamında evlenme yaşındaki erkek ve kadın nüfusun büyüklüğünün ve kompozisyonunun değişmesi, evlenme, boşanma, dul kalma ve ayrı yaşama gibi süreçleri etkileyerek doğurganlık davranışını dönüştürebilir .

Fakat çatışmadan dolayı ilk evlilik yaşının düşmesiyle birlikte, çatışmaya maruziyet ile doğurganlık arasında belirtilen negatif bağıntının zayıflaması ihtimal dahilindedir.¹⁴ Çatışmaya maruziyet sonucunda ilk evlilik yaşının düşmesi iki mekanizma aracılığıyla gerçekleşir. Bu mekanizmaların ilkinde, çatışmanın eğitimsel süreçleri kesintiye uğratmasıyla kadınların daha

erken yaşta evlenmesi söz konusu olabilir. İkincisinde ise, çatışma süresince ortaya çıkabilecek olumsuz ekonomik ve sosyal koşullardan evliliğin yarattığı güvence (sigorta) araçlarıyla –başlık parası, sosyo-ekonomik kaynakların çoğaltılması ve risklerin paylaşılması- korunabilmek amacıyla, aileler genç yaştaki kız çocuklarının eğitimlerini yarıda kesip onları evlendirebilirler. Böylece, çatışmaya maruz kalan kadınların daha az eğitilmiş ve genç yaşta evlenmiş olmaları ve bunun sonucunda da doğurganlıklarının daha yüksek olması beklenebilir.

Çatışmaya maruziyet ile çocuk arzı arasındaki ilişkiye benzer şekilde, çatışmaya maruziyetinin çocuk talebine etkileri pozitif ve negatif olmak üzere her iki yönde de gerçekleşebilir. Çatışmaya maruziyet, çocuğun aileye olan yararını ve maliyetini değiştirerek, çocuk talebinin çatışma ortamında farklı bir şekilde belirlenmesini yol açar. Örneğin, çatışmadan dolayı kötüleşen ekonomik koşulların bir sonucu olarak ortaya çıkan kısıtlı istihdam olanakları ve düşük ücretler, çocuk yapmanın alternatif maliyetini kadınlar için düşürerek doğurganlıklarının artmasına neden olabilir. Aynı zamanda, çatışma süresince emek piyasasındaki olumsuz koşullar, çocuklar için yapılan beşeri sermaye yatırımlarının gelecekte beklenen getirilerinin düşmesine, dolayısıyla da bu tür yatırımlara daha az harcama yapılmasına yol açabilir. Böylece, çatışmaya maruziyet sonucunda çocuk yetiştirmenin maliyetinin azalması, ailelerin çocuk sayısı ile çocukların niteliği (kalitesi) arasında yaptıkları seçimi daha fazla çocuk sahibi olma yönünde değiştirebilir.

Çatışmaya maruz kalan çocuklar için beklenen normal yaşam süresiyle ilgili risklerin artması durumunda, çatışmaya maruziyet ile doğurganlık davranışı arasındaki bu pozitif ilişkinin daha da güçlenmesi mümkündür. Özellikle, çatışmanın neden olduğu ekonomik ve sosyal çöküntüden dolayı çocukların artan sağlık gereksinimlerini, çatışma esnasında varlığı, niteliği ve erişilebilirliği olumsuz etkilenen sağlık hizmetleriyle karşılamak oldukça zor olur. Bu tür bir durumda çocuklarının ölüm riskinin yüksek olması olgusunu dikkate alan aileler, gerçekleştirmek istedikleri ideal aile büyüklüğünü güvence altına almak için daha fazla çocuk yapmayı tercih edebilir. Ayrıca, çocuğun ekonomik ve sosyal bir güvence aracı olarak algılandığı durumda, bu risk faktörünün yüksek olmasının doğurganlık davranışına olan pozitif etkisi daha da pekişebilir.¹⁵

Ancak, çatışmanın neden olduğu yüksek risk ve belirsizlikler, beşeri sermaye yatırımları için geçerli olduğu kadar fiziksel sermaye yatırımları için de geçerlidir. Eğer çatışma ortamında beşeri sermaye yatırımlarının gelecekte beklenen getirisi daha yüksek bir şekilde gerçekleşirse,

aileler çocukları için yaptıkları yatırımları hem nicelik hem de nitelik bakımından artırarak, daha az sayıda ama daha nitelikli ve donanımlı çocuk yönünde tercihlerini değiştirirler.¹⁶

Çatışma-kaynaklı nedenlerle hem çocuk arzında hem de çocuk talebinde gerçekleşebilecek değişimlerin büyüklüğü, önemli ölçüde çatışma bölgesinde başta kadın, bebek-çocuk sağlığı ve aile planlaması hizmetleri olmak üzere, bütün sağlık hizmetlerinin nitel ve nicel özelliklerine bağlıdır. Beklenildiği üzere, çatışma süresince sağlık hizmetlerinin sunulduğu sağlık ocaklarının ve hastane binalarının zarar görmesi; sağlık personelinin güvenlik nedeniyle hizmetlerini tam ve etkin bir şekilde gerçekleştirememesi; sağlık hizmetlerinin sunumunda ve erişiminde önemli rol oynayan temiz su, yol, elektrik, ulaşım ve iletişim sağlayan altyapı hizmetlerinin aksaması ve sağlık hizmetlerinden daha etkin şekilde faydalanılmasını sağlayan eğitimsel hizmetlerin azalması sonucunda, aile planlaması gibi doğurganlık düzenleyici hizmetler de dahil olmak üzere, bütün sağlık hizmetlerinin sunumunda ve erişiminde azalmalar meydana gelebilir.

Buna ek olarak, çatışma süresince ortaya çıkabilecek kadın ve bebek-çocuk sağlığındaki olumsuz gelişmelerden dolayı, sağlık hizmetlerinin sunumundaki bu tür aksamaların negatif etkileri daha hissedilir bir şekilde gerçekleşebilir. Çünkü çatışmanın gerçekleşmediği illerdeki nüfusla karşılaştırıldığında, çatışma bölgesindeki nüfus, artan sağlık sorunlarını gerek nicel gerekse nitel açıdan kötüleşen sağlık hizmetleriyle çözmeye mecbur bırakılmaktadır. Bu bağlamda, kadınların doğurganlık davranışı bir sağlık çıktısı olarak ele alındığında, çatışmadan dolayı üreme sağlığı, bebek-çocuk sağlığı gibi doğurganlığı düzenleyen ve etkileyen unsurların değişmesi ve bunların sağlık hizmetlerinin aksatması, çatışmaya maruz kalan kadınların farklı bir doğurganlık rejimine sahip olmasına neden olabilir. Örneğin, kadınlar doğurganlıklarını düzenlemeleri bakımından önemli olan gebeliği önleme yöntemlerinin uygulanması için gereken bilgi, eğitim ve tıbbi malzemelerden mahrum kalacaktır. Nitekim, çatışma ortamına maruz kalan kadınların korunma yöntemlerini yeterli bir şekilde kullanmamaları -veya kullanamamaları- kendi doğurganlıklarını artırırken, bebeklerin sağlıklarını da olumsuz şekilde etkilemektedir. Çünkü doğum sonrasında korunma yöntemi kullanmayan kadınlar, daha kısa aralıklarla yeniden hamile kalabilmekte ve bu durum da bebeklerin ölüm riski ile gerekli sağlık donanımlarından (health endowments) mahrum olma olasılığını yükseltmektedir. Ayrıca çatışmadan dolayı kısıtlı olanaklarla gerçekleştirilen sağlık hizmetleri, hem doğum öncesi dönemdeki riskli gebeliklerin, hem de doğum sonrası dönemde risk grubundaki bebeklerin tedavisinde yetersiz kalarak benzer

sağlık sorunlarına yol açacaktır. Böylece, doğurganlık düzenleyeci hizmetleriyle birlikte bu hizmetlerin tamamlayıcısı durumundaki diğer sağlık hizmetlerinin aksadığı durumlarda, bebek-çocuk ölümü riski artmakta ve bunun sonucunda da aileler belirledikleri ideal çocuk sayısına ulaşmak için daha fazla doğum yapmak zorunda kalmaktadır.¹⁷

Bu genel kuramsal çerçevede betimlenen mekanizmalara ek olarak, Türkiye'deki silahlı çatışma süresince gerçekleşen çatışma-kaynaklı göçlerin, Kürt etnik kimliğinin belirginleşmesinin ve bunun sonucunda ortaya çıkan sosyo-politik mobilizasyonun, çatışmaya maruziyet ile doğurganlık davranışı arasındaki ilişkiyi çeşitli şekillerde etkilemesi söz konusu olabilir. Çatışma süresince gerçekleşen göç hareketleri dikkate alındığında, bu tür nüfus hareketlerinden hem göçmenler, hem de bu göçmenlerin vardığı yerleşim birimlerinde ikamet eden yerleşik nüfus etkilenecektir. Nitekim zorunlu göç sonucunda, çatışma bölgesindeki mezra ve köylerin oluşturduğu kırsal yerleşim yerlerindeki nüfus azalırken, ilçe ve il merkezlerinde yaşayan kentli nüfusta önemli bir artış gerçekleşmiştir.¹⁸ Çatışma bölgesindeki nüfusun kompozisyonunda bu türdeki bir değişimin, göçmenlerin ve kentlerdeki yerleşik nüfusun doğurganlık davranışlarını farklı mekanizmalar aracılığıyla etkileyeceği ileri sürülebilir.

Örneğin, kentlere göç eden kadınlar için tarım dışı sektörde istihdam olanaklarının artması; başta aile planlaması ve bebek-çocuk sağlık hizmetleri olmak üzere bütün sağlık hizmetlerine erişimin daha kolay şekilde gerçekleşmesi; çocukları iyi bir şekilde yetiştirme olanaklarının çoğalması; kültürel ve sosyal değişimler, bu kadınların doğurganlık düzeylerinin azalmasına neden olabilir. Ancak, normal koşullar altında planlı bir şekilde gerçekleştirilen göçlerin aksine, çatışma-kaynaklı göçlerin büyük bir çoğunluğunda göçmenler yerlerinden zorla edilmiş; dolayısıyla yoksullaşarak ve yoksunlaşarak yeni yerleşim yerleri olan kentlere varmışlardır.¹⁹ Bu nedenle, göçmenler çatışma bölgesinde vardıkları kentlerin ya temiz su, elektrik, yol, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin en az ulaştığı yoksul kısımlarına -gecekondu bölgelerine, varoşlara- yerleşmiş ya da kentin etrafında bu belirtilen hizmetlerden tamamen mahrum yeni varoşlar oluşturmuştur. Dolayısıyla, çatışmadan dolayı kırsal kesimden kentlere yönelen kadın göçmenlerin doğurganlık davranışlarının nasıl değişeceği, kentsel yaşama ne ölçüde entegre olduklarına; yani kentsel yaşamın olanaklarından ne kadar yararlanabildiklerine bağlı bir şekilde belirlenecektir.

Öte yandan, çatışma bölgesinde bulunan kentlerde yaşayan yerleşik nüfus, çatışmanın doğrudan gerçekleşen olumsuz sonuçlarıyla birlikte, çatışma-kaynaklı nüfus hareketlerinin neden

olduğu nüfus artışı ve bunun sonucunda daha da ağırlaşan işsizlik, konut ve çevre sorunu gibi ekonomik ve sosyal sorunlardan olumsuz şekilde etkilenebilir.²⁰ Özellikle de kısa dönemde kamusal kaynakların sabit olması dikkate alındığında, çatışma-kaynaklı göçlerden dolayı gerçekleşen hızlı ve plansız kentleşme, eğitim ve sağlık hizmetleriyle birlikte insan sağlığı için çok önemli olan temiz su ve kanalizasyon gibi altyapı hizmetlerinin yetersiz kalmasına neden olabilir. Dolayısıyla, genel kuramsal çerçevede açıklandığı gibi, çatışma-kaynaklı göç hareketleri çatışma bölgesindeki kentsel yerleşik nüfusunun doğurganlık davranışını hem negatif hem de pozitif bir şekilde etkileyebilir. Örneğin, çatışma-kaynaklı göç akımlarına maruz kalan kentlerde sağlık problemlerinin artması ve sağlık hizmetlerinin aksaması, kadınların sağlık donanımlarını olumsuz etkileyerek onların doğurganlıklarını azaltabilir. Ancak, bu olumsuz gelişmeler aynı zamanda bebek-çocuk ölüm riskini artırmakta ve kadınların doğurganlık davranışlarını kontrol etme ve düzenleme kapasitesini düşürmektedir. Bu da, çatışmaya maruziyetin kadınların doğurganlık davranışını pozitif olarak etkilemesine yol açmaktadır. Öyleyse, çatışmanın kendi yıkıcı etkilerine ek olarak, çatışma-kaynaklı göç hareketlerinin hem göçmenlerin hem de kentsel yerleşik nüfusunun doğurganlık çıktılarına ne yönde değiştirdiği, ancak dikkatli şekilde tasarlanmış ampirik bir çalışma ile belirlenebilir.

Türkiye’de çatışmaya maruziyetin doğurganlık davranışlarını etkilemesine yol açan diğer bir unsurun, 25 yıldan beri süren çatışma sürecinde etnik kimliklerin daha belirgin bir hal alması ve bunun sonucunda etnik kimlikler ekseninde ekonomik, sosyo-kültürel ve politik oluşumların ve kümelenmelerinin artması olduğu ileri sürülebilir. Silahlı çatışmanın Türkiye’deki Kürt sorunuyla olan ilişkisi dikkate alınır, çatışma süresince bu tür kümelenmelerin özellikle de Kürt kimliği etrafında gerçekleştiği gözlenmiştir. Örneğin 1990 yılların başında, çatışma-kaynaklı sorunlar başta olmak üzere Türkiye’deki Kürt nüfusun sorunlarına odaklanan siyasi bir parti kurulmuştur. 2010 yılı itibariyle, anayasal nedenlerden dolayı birçok kez kapatılan ve her seferinde kurulan başka bir partiyle siyasi yaşamına devam eden bu siyasi hareket, çatışma bölgesinde bulunan yerleşim yerlerindeki yerel yönetimlerin bazılarını elinde bulundurmaktadır.²¹ Bu türden etnik-temelli, çok boyutlu mobilizasyon çeşitli mekanizmalar aracılığıyla ama farklı yönlerde, çatışma bölgesinde çoğunluğu oluşturan Kürt kadınlarının doğurganlık davranışını etkileyebilir.²² Örneğin bu etnik gruba ait kadınlar, Kürt nüfusun artışını sağlayarak ülke içindeki kaynakların dağılımındaki pazarlık gücünü artırmak için, doğurganlık düzeylerini belirleyen diğer etkenlerden bağımsız olarak doğurganlıklarını artırabilir. Öte yandan,

ülke geneli ile kıyaslandığında, toplumsal statüleri çok düşük olan Kürt kadınlarının durumunda bazı önemli gelişmeler olmuştur (Çağlayan, 2007; Çağlayan, 2011). Örneğin, Kürt nüfusu odaklı siyasi partilerde kadınlara yönetimsel görevlerde -milletvekili veya yerel yönetim yöneticisi olarak- özel bir önem verilmesi, Kürt kadınlarının toplumsal statüsünde bir iyileşme olduğunu işaret etmektedir. Demografi literatüründe de belirtildiği gibi, başta karar mekanizmalarında olmak üzere kadınların ekonomik ve sosyal olarak öneminin artması, doğurganlık davranışlarını belirlenmesinde daha fazla söz sahibi olmalarına ve bundan dolayı doğurganlıklarının azalmasına yol açabilir (Hindin, 2000).

Sonuç olarak, bu tartışmanın oluşturduğu çerçeve içinde, çatışmanın doğurganlık davranışına etkisinin yönünü ve büyüklüğünü teorik olarak öngörmek oldukça zordur. Bu nedenle, bundan sonraki bölümlerde böyle bir etkinin ne yönde ve nasıl bir büyüklükte gerçekleştiğini belirlemek amacıyla, çatışmanın doğum sayısının ilerleme oranlarına etkileri incelenecektir. Türkiye’de birinci doğum ve birinciden ikinci doğuma geçişlerin yaygın bir şekilde gerçekleştiği dikkate alınır, ikinciden üçüncü doğuma veya üçüncüden dördüncüye geçiş gibi yüksek doğum sayısındaki geçişler, daha büyük olasılıkla çatışma sonucu doğurganlık davranışlarında ortaya çıkan değişimi yansıtacaktır. Bu açıdan yüksek doğum sayısındaki bu geçişlerin incelenmesi, çatışma süresince hem çocuk arz ve talebindeki değişimler hem de doğurganlığı düzenleyen sağlık hizmetlerindeki değişimler hakkında bazı ipuçları verecektir.

Ampirik Çerçeve

Veri

Türkiye’de yaklaşık çeyrek yüzyıldır devam eden silahlı çatışmanın doğurganlık davranışına nedensel etkisini tahmin etmek için çatışmaya maruziyetin zamana ve illere göre değişkenlik sergilemesinden faydalanılmıştır. İlk olarak, bu değişkenliğin zaman içindeki boyutunu kullanmak amacıyla, çatışmadan önceki dönemdeki kadınların doğurganlık davranışları hakkındaki bilgi, çatışmanın başlamasından bir yıl sonra gerçekleştirilen 1985 GNS’nin verisinden türetilmiştir. Çatışmadan etkilenen kadınların doğurganlık davranışlarını ölçmek için ise 1990 ve 2000 yıllarında gerçekleştirilen GNS’nin verileri kullanılmıştır: 1990 GNS çatışma ortamına 6 yıl maruz kalmanın sonuçlarının ölçülmesine imkan sağlarken, 2000 GNS benzer bir imkanı 16 yıllık süre için vermektedir. Türkiye’deki mikro veri toplama çalışmalarının 2000’li

yıllardan itibaren düzenli biçimde gerçekleştirildiği göz önünde bulundurulursa, 1985 GNS'si çatışma öncesi dönem hakkındaki bilgiyi içinde barındıran tek veri setini oluşturmaktadır.

GNS verisinin tekliği sadece çatışma öncesi dönem hakkında bilgi vermesiyle sınırlı değildir. Aynı zamanda bu veri, iller arasında değişkenlik gösteren çatışma ortamına maruz kalmanın, il bazında kişilerin davranışlarına etkisinin incelenmesine de olanak vermektedir. Bu özelliği açısından da GNS verisi, Türkiye'deki bütün iller için yeterli örneklem büyüklüğüne sahip olan ve bundan dolayı iller arasındaki farklılıkların neden ve sonuçları bakımından incelenmesine olanak sağlayan tek veri setidir. Çalışmada, GNS'nin bu ikinci özelliğinden faydalanılarak çatışmaya maruziyetin ülke içindeki coğrafi değişkenliği ölçülmüştür: 1987-2002 yılları arasında yürürlükte olan OHAL uygulamasına tabi olmuş iller, çatışmanın gerçekleştiği iller olarak tanımlanmıştır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin içinde yer almayan tüm iller ise çatışmanın gerçekleşmediği iller olarak sınıflandırılmıştır.

Bu çerçevede, zaman içinde ve coğrafi olarak değişkenlik gösteren çatışmaya maruziyeti ölçmek ve ekonometrik analizde kullanmak için 1985, 1990 ve 2000 GNS verilerinden rassal olarak seçilen % 5'lik örneklem kullanılmıştır. Bu ham veri için iki önemli düzenleme yapılmıştır. Birincisi, doğum yerini, sayım zamanındaki yerleşim yerini veya sayımdan 5 yıl önceki yerleşim yerini Türkiye dışında bir ülke olarak belirten kadınlar analiz edilen örneklemin dışında bırakılmıştır. İkincisi, tüm sayım verilerinde her bir ili mümkün olduğunca benzer bir idari yapılanma içinde gözlemleyebilmek amacıyla, 1990 ve 2000 sayımındaki iller 1985 sayımındaki illerin idari yapılanmasına göre yeniden sınıflandırılmıştır. İdari ve ekonomik zorunluluktan çok, genel veya yerel seçimlerde oy kazanmak gibi politik nedenlerle yapılan değişiklikler sonucunda, 1985 GNS'de 67 olan il sayısı 1990 GNS'de 73'e, 2000 GNS'de ise 81'e yükselmiştir. Araştırmacılara sunulan GNS verisi il ve ilçe dışındaki yerleşim yerleri hakkında bilgi içermediğinden, yeni illerin nasıl oluştuğunu bu veriden tam ve mükemmel bir şekilde türetmek mümkün değildir. Buna rağmen, ekte sunulan Tablo A1'de gösterildiği gibi, illerin yeniden kodlanması sonucunda 65 il üç sayım yılı için de tutarlı bir şekilde tanımlanabilmiştir.

Bu tanımsal çerçevede, çatışmanın kadınların doğurganlık davranışına olan etkisini ölçmek için doğum (çocuk) sayısındaki geçişler, değişimler incelenmiştir. Doğum yerine, ait oldukları yaş grubuna ve sayım yılına göre kümelenen kadınların ilk doğumu yapma oranı (0→1), birinciden ikinci doğuma geçiş oranı (1→2), ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranı

(2→3), üçüncüden dördüncü doğuma geçiş oranı (3→4) ve en son olarak da dördüncüden beşinciye veya daha yüksek sayıdaki doğuma geçiş oranı (4→5) doğurganlık davranışını ölçmek için kullanılmıştır.²³ İlgili demografi literatüründe uygulanan hesaplama yöntemi kullanılarak, k doğumdan $k+1$ doğuma ilerleme oranı, en az $k+1$ doğum yapmış kadın sayısının en az k kadar doğum yapmış kadın sayısına bölünmesi sonucu elde edilmiştir. GNS’de doğurganlıkla ilgili sorular sadece en az bir kere evlenmiş kadınlara sorulduğu için, analiz edilen örneklem doğurganlık sürecinde bulunan 15-49 yaşlarındaki, en az bir kere evlenmiş kadınları kapsamaktadır.²⁴ Demografi literatüründeki incelemelere benzer şekilde, bu kadınlar 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, ve 45-49 olmak üzere yedi farklı yaş grubunda sınıflandırılmıştır. Yine ilgili literatürle uyumlu bir şekilde, regresyon analizinde -özellikle de sağlamlılık analizinde, demografik geçişin bir göstergesi olarak kabul edilen ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına (2→3) odaklanılmıştır.

Türkiye’deki tüm mikro veri setleri dikkate alındığında, hem çatışma öncesi dönem hakkında bilgi içeren hem de il bazında tahmin yapılması için gerekli örneklem büyüklüğüne sahip olan tek veri seti olması, sayım verisinin kullanılmasını zorunlu kılmakla birlikte genel amaçlar doğrultusunda toplanmış bu türdeki veri, silahlı çatışma gibi ekonomik, sosyal ve politik altüst oluşlara maruz kalmış kişilerin deneyimlerini ölçmekte eksik ve yetersiz kalabilir. Özellikle de sayım verisinin yetersizliği, kişilerin çatışma süresince nerede yaşadıklarının belirlenmesinde kendini gösterir. Çünkü sayım verisinin sunduğu doğum yeri, sayım zamanındaki yerleşim yeri ve sayımdan 5 yıl önceki yerleşim yeri hakkındaki bilgiler kullanılarak, kişilerin çatışma öncesinde veya süresince yaşadıkları yerlerin örüntüsü çok kısıtlı bir şekilde türetilebilir. Kullanılan verinin bu eksikliği dikkate alınarak öncelikle, çatışmanın gerçekleştiği illerde yaşayıp yaşamadıkları, kişilerin doğum yeri bilgisi kullanılarak tespit edilmiştir. Daha sonra, sayım verisindeki diğer bilgiler kullanılarak, farklı yerleşim yeri örüntüsüne sahip kişilerden oluşan örneklemelerden faydalanılarak sağlamlılık analizi yapılmıştır. Bu analizin sonuçları, farklı yerleşim yeri örüntüleri bilgisinin kullanılmasına rağmen, çatışmanın doğurganlık çıktısına etkisi tahminlerinin değişmediğini göstermektedir. Ayrıca, değişik bölgelerin farklı biçimlerde çatışma ortamına maruz kalmayan iller olarak tanımlandığı ampirik alıştırmada da benzer sonuçların elde edilmesi, kullanılan tanımsal çerçeveye olan güveni pekiştirmektedir.

Ekonometrik Yöntem

Çalışmanın ampirik kısmında 1985, 1990 ve 2000 GNS verileri kullanılarak Türkiye'nin Doğu Bölgesi'nde gerçekleşen silahlı çatışmanın doğurganlık davranışına etkisi incelenmiştir. Doğum sayısının ilerleme oranının bağımlı bir değişken olarak kullanıldığı bu incelemede, aşağıdaki regresyon modeli tahmin edilmiştir:

$$Y_{ijt}(k \rightarrow k+1) = \beta_0 + \beta_1(Catisma\_il_j * Yil\_1990_t) + \beta_2(Catisma\_il_j * Yil\_2000_t) + \eta_i + \pi_j + \theta_t + \eta_i * \pi_j + \eta_i * \theta_t + \varepsilon_{ijt}.$$

Burada, i 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49 olmak üzere 7 yaş grubunu, j 65 doğum ilini, t ise 1985, 1990 ve 2000 olmak üzere sayımın gerçekleştirildiği yılları belirtmektedir. $Y(k \rightarrow k+1)$ k tane canlı doğum yapmış kadınların bir tane daha canlı doğum yapma oranını göstermektedir. Örneğin, $Y(0 \rightarrow 1)$ evlenmiş kadınların anne olma oranını göstermektedir. Öte yandan, çalışmanın odaklandığı $Y(2 \rightarrow 3)$ ise iki doğum yapmış evlenmiş kadınların üçüncü doğumu yapma oranını göstermektedir. $Catisma\_il$ gölge değişkeni 1987-2002 yılları arasında OHAL uygulamasının gerçekleştiği illeri belirtmektedir. Yil_1990 ve Yil_2000 gölge değişkenleri ise sırasıyla 1990 ve 2000 yıllarını belirtmektedir. Verinin yaş gruplarına, doğum illerine ve yıllara göre kümelendirilmesinden ötürü bu kümeleri oluşturan unsurlarının sabit özelliklerinin regresyon denkleminde kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle, regresyon modeline dahil edilen yaş gruplarını belirten gölge değişkeni vektörü, η , yaş gruplarına özgü sabit özellikleri; illeri belirten gölge değişkeni vektörü, π , illere-özgü sabit özellikleri ve yılları belirten gölge değişkeni vektörü, θ , yıllara-özgü sabit özellikleri belirtmektedir. İki etkileşim terimi $\eta * \pi$ ve $\eta * \theta$, yaş grubuna özgü özelliklerinin illere ve yıllara göre farklılık göstermesi ihtimalini kontrol etmektedir. ε ise rassal hata terimini göstermektedir. İller arasında değişen varyansın yapısı ve aynı ile ait üç sayım yılının gözlemleri arasındaki ardışık korelasyon dikkate alınarak standart hatalar tahmin edilmiştir. Bu tahmin etme işleminde, standart hatalar il-yıl bazında kümelendirilerek hesaplanmıştır. Son olarak, tahmin edilen bütün regresyon modelleri yaş grubu-doğum il-yıl hücrelerinde bulunan 15-49 yaşındaki evlenmiş kadın sayısı kullanılarak ağırlıklandırılmıştır.

Bu farkların-farkı (F-F) yöntemi çerçevesinde β_1 ve β_2 silahlı çatışmanın doğum sayısının ilerleme oranına etkilerini belirtmektedir. Daha açık bir ifadeyle, bu iki katsayının F-F tahminleri, çatışma ortamına maruz kalan iller ile kalmayan iller arasından, doğum sayısının ilerleme oranı arasındaki farkın 1985 ile 1990 ve 1985 ile 2000 yılları arasında nasıl değiştiğini ölçmektedir. Böylece, F-F tahminleri sırasıyla çatışma ortamına 6 yıl ve 16 yıl boyunca maruz kalmanın doğurganlık davranışına etkileri hakkında bilgi vermektedir.

Türkiye örneğinde olduğu gibi, ülke içindeki silahlı çatışmanın gerçekleştiği bölgeler veya iller genellikle rassal olmayan bir şekilde belirlenmektedir. Özellikle, illerin belirli özellikleri çatışmaya maruziyetin mekansal değişkenlik göstermesine sebep olur. Daha önce de belirtildiği gibi PKK, Türk Devleti'ne karşı silahlı çatışmaya girmek için Kürtlerin yoğun olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki illeri seçmiştir. Bu açıdan bakıldığında zaman, Doğu Bölgesi'nin seçilmesi örgütün eleman toplama sürecini daha uygun şartlarda gerçekleştirmesine olanak verirken, aynı zamanda gıda, barınma, silahlı eğitim gibi ihtiyaçlarını karşılayan bir altyapı oluşturmasına da katkıda bulunmuştur. Ayrıca, bu bölgede yerleşim birimlerinin küçüklüğü ve dağınıklığı –yani, kentleşme oranının düşük olması- eğitim, sağlık, ulaşım ve iletişim gibi önemli altyapı hizmetlerinin fazla gelişmemiş olmasına ve buna bağlı olarak da idari ve askeri yapılanmanın yetersiz kalmasına yol açmıştır. Bu durum bölge insanının sosyo-ekonomik gönencini zaman içinde olumsuz bir şekilde etkilerken, PKK'nın etkin şekilde örgütlenip saldırılar düzenlemesine olanak sağlamıştır.

Ancak, Doğu Bölgesi'nin PKK için daha uygun bir silahlı çatışma alanı olmasına neden olan bu özellikleri, aynı zamanda diğer bölgelere kıyasla daha yüksek bir doğurganlık rejimine sahip olmasına sebep olabilir. Örneğin, Türkiye'deki bütün hizmetlerin sunumunda olduğu gibi sağlık ve aile planlaması ile ilgili hizmetlerin de Türkçe olarak yapılmasının, çatışma bölgesinde yaşayan Kürtler gibi anadili Türkçe olmayan nüfusun bu hizmetlerden daha az ve etkin olmayan bir şekilde yararlanmasına neden olduğu öne sürülebilir. Bu da, anadili Türkçe olmayan gruplar için doğurganlık oranının görece olarak daha yüksek olmasına katkıda bulunabilir. Bununla birlikte, yukarıda belirtilen altyapı yatırımlarının yetersizliğinin, bölge halkının başta aile planlaması olmak üzere bütün sağlık hizmetlerine erişimini kısıtlaması mümkündür.

Bu bağlamda, Doğu Bölgesi'ndeki illerin kendine özgü ve zaman içinde değişmeyen özellikleri hem bu bölgenin silahlı çatışmaya maruz kalmasına hem de yüksek bir doğurganlık rejimine sahip olmasına yol açabilir. Eğer illerin bu özellikleri kontrol edilmezse, çatışmaya

maruziyet ile doğurganlık arasında tahmin edilen bağıntı yapay (yalancı) bir korelasyondan başka bir şey olmayacaktır. F-F yöntemi, hem çatışmanın gerçekleştiği iller hem de çatışmanın gerçekleşmediği diğer iller için zaman içindeki değişimi dikkate aldığından, illere-özü sabit özellikleri kontrol etmektedir.

Benzer bir şekilde, çatışmaya maruziyetin doğurganlığa etkisini aynı zaman diliminde gerçekleşen ekonomik, sosyal ve diğer gelişmelerinin etkilerinden ayıklamak gerekmektedir. Örneğin, son 30 yıldır uygulanan piyasa-odaklı ekonomik politikalar bir yandan kadınların işgücüne katılma süreçlerini dönüştürürken, diğer yandan da çocuklar için yapılan beşeri sermaye yatırımlarının maliyetini ve getirisini etkileyerek, ailelerin fazla ama niteliksiz çocuk ile az ama nitelikli çocuk arasındaki tercihini değiştirmiş olabilir. Buna ek olarak, sağlık sektöründeki teknolojik gelişmeler ve bu gelişmelerin aile planlaması hizmetlerinin arzına ve talebine etkileri, kadınların doğurganlık davranışlarının zaman içinde değişmesine katkıda bulunabilir. Bu nedenlerle, hem çatışmanın gerçekleştiği hem de gerçekleşmediği illerdeki doğurganlık davranışlarında zaman içinde gerçekleşen değişimlerin, çatışmadan bağımsız bir şekilde gerçekleşme ihtimali oldukça yüksektir. Bu değişimlerin bütün illeri benzer bir şekilde etkilemesi durumunda, doğurganlık davranışları açısından çatışma ortamına maruz kalan ve çatışma olmayan illerdeki zaman içindeki değişimin karşılaştırılması, bu değişimi –yani, çatışma süresince- doğurganlık davranışlarını etkileyen ekonomik, sosyal ve diğer gelişmelerin kontrol edilmesini mümkün kılmaktadır.

Ayrıca F-F yöntemi, çatışma ile doğurganlık davranışları arasındaki ilişkinin iki-yönlü olma ihtimalinin neden olabileceği ekonometrik sorunların aşılmasını da mümkün kılmaktadır. Nitekim çatışma ortamına maruz kalmak, doğurganlık davranışını etkileyebileceği gibi, farklı doğurganlık rejimleri de çatışmanın ortaya çıkmasına neden olabilir. Örneğin, yüksek doğurganlık rejimi sonucunda nesil gruplarının aşırı kalabalık olması, bu gruplar içinde yer alan kişilerin sağlık, eğitim ve emek piyasası çıktılarına olumsuz yönde etkilemesi söz konusu olabilir.²⁵ Bu tür olumsuzluklar diğer ekonomik, politik veya kültürel mağduriyetler ile birleştiği zaman, yüksek doğurganlık rejimleri çatışma ortamının oluşmasına katkıda bulunabilir (Urdal, 2004).

F-F yöntemi, çatışmaya maruziyetin doğurganlığa etkileri konusundaki tahminlerinin böyle iki-yönlü bir ilişkiden etkilenip etkilenmediği belirlemek için gerekli sınamaların yapılmasına olanak sunmaktadır. Sağlamlılık analizinde, sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesine

göre değişkenlik gösteren farklı kontrol il grupları kullanılarak F-F tahminlerinin nasıl değiştiiği incelenmiştir. Benzer şekilde bu iller, çatışma öncesi dönemde sahip oldukları doğurganlık düzeylerine göre gruplandırılarak sağlamlılık analizinde kullanılmıştır.

Aynı zamanda belirtilen ampirik alıştırmalar, F-F yönteminin üzerine kurulduğu teşhis etme varsayımının geçerliliğinin incelenmesine olanak sağlamaktadır. Bu teşhis etme varsayımı, çatışmanın gerçekleşmediği durumda, doğurganlık davranışlarının çatışmanın gerçekleştiği illerle gerçekleşmeyen iller arasında zaman içinde değişmemesi gerektiğini işaret eder. Başka bir deyişle, çatışmaya maruziyet söz konusu olmadığı zaman, yukarıda belirtilen regresyon denklemindeki etkileşim terimlerinin katsayılarının sıfır olması gerekmektedir. Ancak, çatışma öncesi dönemde ve/veya çatışma süresince çeşitli nedenlerden ötürü illere özgü doğurganlık düzeyinde zaman içinde gerçekleşebilecek farklı eğilimler –yani, doğurganlığı etkileyen illere-özgü etkenlerin zaman içinde değişmesi- bu varsayımın geçerliliğini tehlikeye sokacaktır. Öyleyse, çatışma illerine benzerlikleri açısından farklılaşan değişik illerin kontrol il grupları olarak kullanılması, F-F yönteminin varsayımının hangi ölçüde geçerli olduğuna dair bazı ipuçları sağlayacaktır. Nitekim sağlamlılık analizinin sonuçları, çatışmaya maruziyetin doğurganlık çıktılarına etkilerinin, F-F tahminlerinin belirtilen olası sorundan etkilenmediğini işaret etmektedir.

Uygulanan ekonometrik yöntemden bağımsız olarak, doğurgan oldukları dönemlerini tamamlamamış 15-49 yaş grubundaki kadınların doğurganlık çıktılarının kullanımı, bu kadınların doğurganlık davranışlarının eksik bir şekilde ölçülmesine yol açabilir. Başka bir deyişle, bu yaş grubundaki kadınların gözlemlenen doğurganlık çıktıları sadece kısa, geçici bir dönem için geçerli olabilir. Geçici olabilecek bu doğurganlık davranışlarının kalıcı bir duruma dönüşüp dönüşmediğini belirleyebilmek için, kadınların doğurgan oldukları dönemi tamamladıktan sonra gerekli ölçümlerin yapılması gerekmektedir. Demografi literatüründe bu tür ölçüm eksikliğinin, özellikle de doğum sayısının ilerleme oranı için geçerli olduğu belirtilmektedir. Daha önce de açıklandığı gibi, bu çalışmada k '*n*ci doğumdan $k+1$ '*inci* doğuma ilerleme oranı, en az $k+1$ tane doğum yapmış kadın sayısının en az k tane kadar doğum yapmış kadın sayısına bölünmesi sonucu hesaplanmaktadır. Doğurganlık süresini tamamlamamış kadınlar için doğum sayısının ilerleme oranının bu şekilde hesaplanması, birbirinin aksi yönünde sonuçları olan iki tür ölçüm hatasına neden olabilir. İlk ölçüm hatası, kadınların doğum süreçlerinin sağdan kırılmasından (right-censoring) dolayı, sayım zamanında k kadar doğum yapan ama zaman içinde –doğurganlık

dönemlerinin sonraki aşamalarında- $k+1$ 'inci doğumu yapacak kadınların dikkate alınmaması sonucu gerçekleşebilir. Bu türde bir ölçüm hatası, hesaplanan ilerleme oranında paydanın büyük, payın ise küçük olmasına katkıda bulunarak, bu oranın gerçek değerinden daha küçük ölçülmesine neden olur. İkinci ölçüm hatasının gerçekleştiği durumlarda ise, doğum süreçlerinin soldan kırılmasından (left-censoring) dolayı, zaman içinde k kadar çocuğu olacak kadınlar dikkate alınmayarak, daha önceden k çocuk sayısını erişmiş kadınların sayısı kullanılarak ilerleme oranı hesaplanmaktadır. İlk ölçüm hatasının aksine, böyle bir durum ilerleme oranının gerçek değerinden daha büyük ölçülmesine yol açar.

Karşıt yönlerde gerçekleşen ölçüm hatalarına neden olan bu tür kırılmaların ilerleme oranına net etkisini önceden kestirmek oldukça zordur. İyimser bir olasılık, bu iki ölçüm hatasının aynı büyüklükte gerçekleşip net etkisinin sıfır olmasıdır. Ayrıca, bu iki taraflı kırılmanın, çatışmaya maruziyette zaman içindeki coğrafi değişkenliği kullanan F-F yönteminin tahminleri için sorun olmaması mümkündür. Çünkü bu hatalı ölçümlerin sonucunda ortaya çıkan sapmaların bütün yıllar ve iller için geçerli olması durumunda, F-F yöntemi onların tahminlere olan etkilerini kontrol altına almaktadır.

Ancak sağdan ve soldan kırılmanın yapısı ve kapsadığı doğurganlık dönemleri, çatışmaya maruz kalan illerde ve kalmayan illerde farklı şekillerde değişebilir. Örneğin, çatışmanın sebep olduğu olumsuz ekonomik koşulların etkisini bertaraf etmek için, aileler kız çocuklarını erken yaşta evlendirebilir. Öte yandan, normal koşullarda emek piyasasında kariyerine devam etmek isteyen ileri yaştaki kadınlar, çatışmanın istihdam olanaklarına ve ücretlere olumsuz etkilerinden dolayı emek piyasasını terkedip daha fazla çocuk sahibi olmayı tercih edebilir. Birinci örnek, çatışma ortamına maruz kalan kadınların doğurganlık çıktılarının ölçülmesindeki soldan kırılmanın etkisini gösterirken, ikinci örnek yapılan ölçümlerde sağdan kırılmanın nasıl değişebileceğini belirtmektedir. Bu tartışmanın ışığı altında, çatışmaya maruziyetin neden olabileceği ölçüm hatalarındaki değişiklikler dikkate alınarak, doğurganlık süreçlerini tamamlamamış 15-49 yaş grubundaki kadınlar için elde edilen F-F tahminleri değerlendirilmelidir.

Yine de, bu çift taraflı kırılmanın tahmin sonuçlarına olumsuz etkilerini en düşük düzeyde tutabilmek amacıyla, ampirik analizde kadınlar doğum yerlerine ve sayım yıllarına ek olarak yaş gruplarına göre de kümelendirilmiştir. Çünkü yukarıda açıklanan kırılmaların farklı yaş grubundaki kadınlar için farklı biçimlerde gerçekleşmesi söz konusu olacaktır. Bu nedenle,

daha önce de belirtildiği gibi, 15-49 evlenmiş kadınlar için yedi farklı yaş grubu oluşturulmuş ve bu grupları belirten gölge değişkeni vektörü regresyon modeline dahil edilmiştir. Böylece, yaş grupları arasındaki, evlilikte geçirilen süredeki ve çocuk yapabilme kapasitesindeki farklılıklar dikkate alınmış olur. Bundan başka, yaş gruplarını belirten gölge değişkenlerinin yıl ve il gölge değişkenleriyle çarpımları sonucu elde edilen etkileşim terimlerinin regresyon modeline eklenmesi, 15-49 yaş grubundaki kadınların yaş kompozisyonunun illere ve yıllara göre değişkenlik sergilemesi ihtimalini kontrol altına almaktadır. Aynı zamanda bu etkileşim terimleri, yaş gruplarına göre farklı biçimlerde gerçekleşebilecek olan doğurganlık davranışını belirleyen unsurların -çocuk arzı, çocuk talebi, aile ve sağlık hizmetleri- il ve yıllara göre değişkenlik göstermesi olasılığını da dikkate almaktadır.

Bu bölümü kapatmadan önce belirtmek gerekir ki; ülke içinde gerçekleşen ekonomik, sosyal, politik veya doğal felaket kaynaklı şoklara maruz kalınmasındaki değişkenliği, bu tür şokların etkilerinin teşhis edilmesinde kullanırken sağlanması gereken en önemli koşul, şokun gerçekleştiği coğrafi birimlerde (denek grup) meydana gelen olayların diğer coğrafi birimlerdeki (kontrol grup) gelişmeleri etkilememesidir. Nitekim bu çalışma kapsamında elde edilen F-F tahminleri, çatışmanın bütün Türkiye için değil, bölgesel temelde gerçekleşen etkilerini ölçmektedir. Ancak, Türkiye'deki çatışma ortamı için bu koşulun yerine getirilmesi zor görünmektedir. Çünkü Türk Devleti ile PKK arasındaki silahlı çatışma, bazı istisnalar dışında genellikle OHAL uygulamasının yürürlükte olduğu illerde gerçekleşmesine rağmen, bu çatışmanın etkilerinin ülke geneline iki mekanizma aracılığıyla yayılması söz konusu olabilir. Bu mekanizmaların ilki, çatışma-kaynaklı nedenlerden dolayı, çatışma illerinden çatışmanın gerçekleşmediği illere doğru gerçekleşen göç hareketleridir. Bunun sonucunda, çatışmanın gerçekleşmediği illerde meydana gelen nüfus artışından dolayı eğitim, sağlık ve diğer altyapı hizmetleri yetersiz kalabilir. Bu nedenle, çatışma illerinde yaşayan akranlarına benzer bir şekilde, diğer illerde yaşayan kadınların da doğurganlık davranışı etkilenebilir.

Çatışmanın gerçekleşmediği illerde yaşayan kadınların, çatışmadan dolayı yollardan etkilenmesine neden olabilecek diğer bir mekanizmanın, genel denge etkileri aracılığıyla gerçekleştiği öne sürülebilir. Çatışma boyunca devletin yaptığı askeri harcamaların artması sonucunda eğitim, aile planlaması ve sağlık hizmetleri gibi ülkenin sosyo-ekonomik gelişmesine olumlu katkıda bulunabilecek alanlara ayrılan kaynaklarda ciddi kısıtlamalar gerçekleşir. Bu ise sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimleri bakımından, çatışma süresince yaşadıkları yerden

bağımsız olarak bütün kadınların çatışmadan olumsuz bir şekilde etkilenmesine yol açabilir. Böylece, çatışma-kaynaklı göç hareketleri ve genel denge etkileri nedeniyle çatışma ortamına maruz kalmayan kadınlar da, böyle bir ortama maruz kalan kadınlar kadar olmasa da, çatışmadan etkilenerek doğurganlık davranışlarını değiştirmek zorunda kalabilirler. Sonuç olarak, çalışmanın aşağıda sunulan bulguları değerlendirilirken bu hususlar dikkate alınmalıdır.

Regresyon Analizinin Temel Bulguları

Regresyon analizinin sonuçlarına geçmeden önce, bir önceki bölümde açıklanan F-F tahmin etme yönteminin nasıl çalıştığını göstermek amacıyla Tablo 2’de bu yöntemin betimsel analizi gerçekleştirilmiştir. Bu tabloda GNS verileri kullanılarak, 15-49 yaş grubundaki evlenmiş kadınlar için ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranının il bazındaki ortalamaları ve bunların birinci fark ve F-F tahminleri gösterilmiştir: Tablodaki Panel A gösterim ile ilgili bilgileri, Panel B ise sayısal bilgileri vermektedir. [Tablo 2]

Tablo 2’nin Panel B’sinde gösterilen F-F yönteminin tahmin sonuçlarına ulaşmak için, çatışmadan dolayı doğurganlık davranışlarında gerçekleşen zamansal ve coğrafi boyutlardaki değişkenlik kullanılmıştır.²⁶ İlk olarak doğurganlık davranışında zaman içinde gerçekleşen değişimi ölçmek amacıyla, her bir il grubu –yani, çatışma illeri ve çatışmanın gerçekleşmediği iller- için 1990 ile 1985 ve 2000 ile 1985 yılları arasında, ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranındaki farklar hesaplanmıştır. Bu birinci farkın sonuçları, Panel B’nin dördüncü ve beşinci sütunlarının ilk iki satırında gösterilmiştir. Bu bulgular, ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranının tüm illerde zaman içinde azaldığını işaret etmektedir.

Daha sonraki aşamada ise, bu birinci farkların çatışmaya maruz kalan illerle kalmayan iller arasında ne ölçüde değiştiği hesaplanarak F-F tahminleri elde edilmiştir. Panel B’nin en son satırının son iki hücrelerinde gösterildiği gibi, F-F tahmininin değeri 1985-1990 yılları arasındaki dönem için 0.043, 1985-2000 yılları arasındaki dönem için ise 0.092 olarak bulunmuştur; bu her iki tahmin de istatistiksel olarak anlamlıdır. Elde edilen F-F tahminleri, çatışma illeriyle çatışmanın gerçekleşmediği illerin doğurganlık çıktıları arasındaki farkların, çatışma süresince çatışma illeri lehine arttığını göstermektedir.²⁷ Başka bir deyişle, ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranındaki azalmanın demografik geçişin bir göstergesi olduğu dikkate alınırsa, bu sunulan tahmin sonuçları 1985 yılından itibaren demografik geçişin tüm illerde gerçekleştiğini, ancak çatışma illerinde bu geçişin daha yavaş bir şekilde meydana geldiğini işaret etmektedir. Ayrıca

çatışma ortamına maruz kalınan sürenin uzaması sonucu, çatışmanın tahmin edilen etkilerinin hem sayısal büyüklük hem de istatistiksel anlamlılık seviyesi açısından daha güçlü bir şekilde gerçekleştiği gözlenmiştir.

Açıklanan F-F yöntemi çerçevesinde regresyon analizinin gerçekleştirilmesi sonucunda, çatışmaya maruziyetin doğurganlık çıktılarına etkileri hem daha etkin bir şekilde hem de diğer önemli değişkenler de kontrol edilerek incelenmiştir. Tablo 3'te kullanılan regresyon modeli, 1990 ve 2000 yılını belirten gölge değişkenlerini, Doğu Bölgesi'nde bulunan fakat OHAL uygulaması kapsamına alınmayan iller dışındaki 58 ili belirten gölge değişkenlerini ve çatışmanın gerçekleştiği illeri belirten gölge değişkeni ile yıl gölge değişkenlerinin çarpımı sonucu elde edilen iki etkileşim terimini içermektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, bu iki etkileşim teriminin katsayılarının F-F tahminleri, çatışmaya maruziyetin doğum sayısının ilerleme oranına etkisini ölçmektedir. Gerçekleştirilen regresyon analizinde, üstünde en fazla durulan ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına (2→3) ek olarak, evlenmiş kadınların birinci doğumlarını gerçekleştirme oranı (0→1), birinciden ikinci doğuma geçiş oranı (1→2), üçüncüden dördüncü doğuma geçiş oranı (3→4) ve en son olarak dördüncüden beşinci veya daha yüksek sayıdaki doğuma (4→5) geçiş oranı incelenmiştir. [Tablo 3]

Türkiye'deki evli kadınların büyük çoğunluğunun çocuk sahibi olduğu dikkate alındığında, Tablo 3'ün ilk sütununda gösterildiği gibi, çatışmanın birinci doğumu gerçekleştirme oranını etkilememesi şaşırtıcı bir bulgu olarak değerlendirilmemelidir. Benzer biçimde, birinciden ikinci doğuma geçiş oranı için çatışmanın tahmin edilen etkisinin oldukça zayıf olduğu bulunmuştur. Bu bulgular, gerçekleştirilen regresyon analizinin tahmin sonuçlarının güvenilirliğini iki nedenden dolayı arttırmaktadır. İlk olarak, içinde bulunan dönemden ve yaşanan yerden bağımsız olarak, Türkiye'deki evli kadınlar arasında oldukça yüksek olan bu iki doğurganlık çıktısı için çatışmanın etkisinin bulunmaması, çatışmanın daha yüksek doğum sayısına geçiş oranına etkileri konusundaki tahminlerin, yapay bir korelasyon sonucu gerçekleşmediği kanısını destekler niteliktedir. Ayrıca düşük çocuk sayısına geçiş oranları için çatışmanın etkisinin bulunmaması veya zayıf bir şekilde gerçekleşmesi, daha yüksek çocuk sayısına geçiş yapan kadınların seçici bir ayıklanmaya tabi olmadıklarını işaret etmektedir. Böylece, daha yüksek doğum sayısına geçiş oranları için elde edilen tahminlerin yanlı olarak hesaplanması ihtimali azalmaktadır.

Daha önce de belirtildiği üzere, bu çalışmada ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranı demografik geçişin bir göstergesi olarak kullanılmıştır. Tablo 2'deki sonuçlarla uyumlu bir şekilde, Tablo 3'ün üçüncü sütununda gösterilen yıl gölge değişkenlerinin tahmin edilen katsayılarının negatif olması, 1985'ten itibaren Türkiye'de ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranının azaldığını göstermektedir. Ancak çatışmanın etkilerini ölçen etkileşim terimlerinin katsayılarının pozitif olarak tahmin edilmesi, çatışma-kaynaklı nedenlerden dolayı çatışma illerinde bu orandaki düşüşün daha az olduğunu işaret etmektedir. Başka bir deyişle, son 25 yıldır Türkiye'nin genelinde gerçekleşen demografik geçiş, çatışmaya maruz kalan illerde daha yavaş şekilde gerçekleşmektedir. Ayrıca, 1990 yılının –çatışmanın başlamasından 6 yıl sonra- tahminleri ile karşılaştırıldığında, 2000 yılı –çatışmanın başlamasından 16 yıl sonra- için elde edilen F-F tahminlerinin daha büyük olması, çatışmaya maruziyet süresinin uzamasıyla birlikte çatışmanın tahmin edilen pozitif etkisinin arttığını göstermektedir. Tablo 3'ün son iki sütununda verildiği gibi, benzer bulgular üçüncüden dördüncü doğuma ve dördüncüden daha yüksek doğum sayısına geçiş oranları için de gözlenmiştir.²⁸

Tablo 4'te sonuçları sunulan regresyon modellerinde daha kapsamlı bir bağımsız değişkenler kümesi kullanılarak, çatışmanın doğum sayısının ilerleme oranlarına etkileri tahmin edilmiştir. İl ve yıl gölge değişkenlerine ek olarak, bu modele kadınların yaş gruplarına özgü nitelikleri kontrol etmek amacıyla yedi farklı yaş grubunu belirten gölge değişkeni vektörü dahil edilmiştir.²⁹ Ayrıca, yaş gruplarına özgü nitelikler sayım yılına göre değişebilir. Örneğin son 25 yıldır süren çatışma döneminde, kadın ve üreme sağlığı alanında gerçekleşen bilimsel ve teknolojik gelişmeler ve bunların sonucunda yenilenen sağlık hizmetlerine erişiminin Türkiye'de de artması, kadınların doğurganlık davranışını önemli bir şekilde etkileyebilir. Ancak, farklı yaş gruplarındaki kadınların bu sağlık hizmetlerinden değişik ölçülerde yararlanması mümkün olabilir. Bunun nedeni, yeni sağlık hizmetlerinden doğurganlık dönemlerinin başlangıcındaki kadınların daha fazla yararlanırken, bu dönemlerinin sonuna yaklaşan kadınlar için böyle bir durumun daha az bir olasılıkla söz konusu olmasıdır. Çatışma süresince gerçekleşebilecek bu tür mekanizmalarının olası etkilerini dikkate almak amacıyla, yıl ve yaş gruplarını belirten gölge değişkenlerinin çarpımı sonucu elde edilen etkileşim terimleri tahmin edilen regresyon modelinde kontrol değişkenler olarak kullanılmıştır. [Tablo 4]

Ayrıca, her bir yaş grubundaki kadınlar hem sayısal büyüklükleri gibi nicel özellikleri hem de eğitim seviyeleri gibi nitel özellikleri açısından illere göre değişkenlik gösterebilir. Bu tür

özellikler evlenme imkanlarını, ilk evlenme yaşlarını ve evli kalma sürelerini etkileyerek, illere-özgü doğurganlık davranışlarının kadınların yaş gruplarına göre farklılık sergilemesine neden olabilir. İllere ve yaş gruplarına özgü bu tür faktörleri kontrol etmek amacıyla, il ve yaş gruplarını belirten gölge değişkenlerinin çarpımı sonucu elde edilen etkileşim terimleri regresyon modeline dahil edilmiştir.

Tablo 4'te gösterildiği gibi, daha kapsamlı regresyon modelinin tahmin sonuçları daha önceki sonuçlarla hem nitel hem de nicel açıdan benzerlik göstermektedir. İki ve daha az doğum sayılarına geçiş oranlarına odaklanıldığında, çatışmanın etkilerinin daha zayıf bir şekilde gerçekleşmesi devam etmektedir. Öte yandan, çatışmanın doğurganlık çıktılarına olan pozitif etkisinin ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranıyla birlikte, daha yüksek doğum sayısına geçiş oranları için hem sayısal olarak hem istatistiksel anlamlılık seviyesi bakımından daha güçlü bir şekilde gerçekleştiği bulunmuştur.

Bu bölümde sunulan ekonometrik analizin tahmin sonuçları, Türkiye'de 1980'li yılların başlarında başlayan demografik geçiş süreci ile aynı süreç zarfında meydana gelen çatışma arasında bir etkileşimin gerçekleştiğini işaret etmektedir. Bu etkileşim sonucunda, bütün Türkiye için gözlemlenen demografik geçişin, çatışmanın gerçekleştiği illerde daha yavaş bir seyir izlediği öne sürülebilir. Farklı değişkenler kümesi kullanılarak belirlenen regresyon modellerinin tahmin sonuçları, tutarlı bir şekilde bu temel bulguyu desteklemektedir. Bu nedenle, bir sonraki bölümde gerçekleştirilen sağlamlılık analizinde, Tablo 4'ün üçüncü sütunundaki sonuçları elde etmek için tahmin edilen regresyon modeli ve analiz örneklemini kullanılmıştır. Ayrıca, sağlamlılık analizinde çatışmanın doğurganlık davranışına etkisini ölçmek için sadece ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına odaklanılmıştır.

Sağlamlılık Analizi

Çalışmanın Temel Bulguları İle-Özgü Eğilimlerle Açıklanabilir mi?

F-F tahmin etme yöntemi çatışmanın doğurganlık davranışına etkisini, çatışma boyunca çatışma illerinde meydana gelen doğurganlık davranışındaki değişimi, çatışmanın gerçekleşmediği illerdeki değişimle karşılaştırarak ölçmektedir. Böyle bir karşılaştırmanın çatışmanın etkilerini yansız olarak ölçebilmesi için, çatışma illeri ile çatışmanın gerçekleşmediği iller arasındaki doğurganlık davranışının sadece çatışmaya maruziyetten dolayı farklılaşması gerekmektedir. Başka bir deyişle, çatışmanın gerçekleşmediği durumlarda, çatışmanın etkilerini

ölçen etkileşim terimlerinin katsayılarının sıfır olarak tahmin edilmesi gerekmektedir. Bu teşhis etme varsayımının geçerliliğini tehlikeye sokan en önemli durum, çatışma illerinde ve/veya çatışmanın meydana gelmediği illerde, çatışma sürecinden bağımsız olarak doğurganlık davranışlarında bazı farklı eğilimlerinin çatışma öncesinde veya çatışma boyunca ortaya çıkmasıdır. Örneğin, eğer çatışmanın gerçekleşmediği illerde çatışma öncesi dönem içinde ikinciden üçüncü doğuma geçme oranında bir azalma eğilimi söz konusu ise, zaman içinde ve iller arasında olmak üzere iki düzeyde yapılan karşılaştırma sonucu elde edilen F-F tahminleri yansız olmayabilir. Uygulanan F-F yönteminin sınırları içinde, zaman içinde illere göre değişkenlik gösterebilecek bu tür eğilimlerinin neden olabileceği tahmin etme sorunlarının üstesinden gelebilmek için, regresyon modellerine yaş gruplarını ve illeri belirten gölge değişkenlerinin çarpımı sonucu elde edilen etkileşim terimleri dahil edilmiştir. Elde edilen tahmin sonuçları, çatışmaya maruziyet ile doğum sayısının ilerleme oranı arasındaki pozitif bağıntının, illere göre farklılık gösteren yaş gruplarına –dolayısıyla zamana- özgü eğilimlerin yapay bir sonucu olmadığını işaret etmektedir.

Ayrıca, ekonometrik analizde tasarlanan yarı-deneysel düzeneğin yapısında gerçekleştirilecek bazı değişiklikler, yukarıda belirtilen illere-özü ama zaman içinde değişen eğilimlerin, çatışmanın tahmin edilen etkilerine ne ölçüde tesir ettiğini araştırmamıza olanak vermektedir. Ekonometrik yöntem bölümünde açıklandığı gibi, OHAL uygulamasının gerçekleştirildiği 9 il, çatışma illeri -denek il grubu-, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri dışındaki bölgelerde bulunan 48 il ise çatışmanın gerçekleşmediği iller -kontrol il grubu- olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama çerçevesinde çatışmanın gerçekleşmediği illerden, birbirinden farklı çeşitli kontrol grupları türetilir. Bu farklı kontrol gruplarının oluşturulması esnasında, çatışmanın gerçekleşmediği illerin gerek çatışma öncesi dönemde gerekse çatışma boyunca geçirdikleri sosyo-ekonomik deneyimlerin, çatışma illerinin deneyimleriyle olan benzerlikleri ve farklılıkları göz önünde bulundurulmuştur. Ek olarak, çatışmanın gerçekleşmediği illerin çatışmadan dolayı olarak –örneğin çatışma-kaynaklı göçmen akımına maruz kalmaları gibi- nasıl etkilendikleri dikkate alınmıştır.

Bu sağlamlılık analizinin ilk ampirik alıştırmasında, çatışmaya maruziyetin etkilerinin F-F tahminlerinin, Türkiye'nin farklı coğrafi bölgelerinde bulunan illerin kontrol grupları olarak kullanılması durumunda nasıl değiştiği incelenmiştir. Çatışma süresince OHAL Kanunu kapsamına alınmayan illeri coğrafi olarak kapsayan bölgeler kullanılarak beş farklı kontrol grubu

oluşturulmuştur. Buna ek olarak, çatışma illeriyle birlikte Doğu Bölgesi'nde bulunan ama OHAL uygulamasının gerçekleşmediği iller ise diğer bir kontrol grubu olarak tanımlanmıştır. Bu altı kontrol grubun çatışma illeriyle birlikte kullanılması sonucu elde edilen, çatışmanın etkilerinin F-F tahminleri Tablo 5'in Panel A'sında gösterilmiştir. Aynı tablonun Panel B'sinde ise kontrol grupları oluşturan bölgelerin sosyo-ekonomik gelişme endeksi puanları sergilenmiştir. [Tablo 5]

Bu ampirik alıştırmada ilk olarak kullanılan Marmara ve Ege Bölgesi üç önemli açıdan diğer bölgelerden farklılık göstermektedir. Tablo 5'in Panel B'sinde gösterildiği üzere, bölgesel farklılıklardan ilki bu iki bölgenin Türkiye'nin en gelişmiş bölgeleri olmalarıdır. Bu bölgelerin yüksek sosyo-ekonomik gönence ulaşmış olmaları onların diğer önemli bir farklılığının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ekonomik kaynaklar ve olanaklarla birlikte eğitimsel ve sağlık hizmetlerinin bu bölgelerde daha fazla erişilebilir olması, başta Doğu Bölgesi olmak üzere Türkiye'nin diğer bütün bölgelerinden göç almalarına yol açmıştır. Bu nedenle, çatışma illeri kökenli kişiler, özellikle de çatışma illeri kökenli Kürtler, Marmara ve Ege Bölgelerine çatışma öncesi dönemde göç ederek yerleşik hale gelmişlerdir. Bu nüfus hareketlerinin bir sonucu olarak, bu iki bölge Doğu Bölgesi'nden sonra Türkiye'deki Kürtlerin en yoğun yaşadıkları yerleşim yerleri olmuşlardır. Bu durum da zincirleme göç mekanizmalarının aracılığıyla, çatışma-kaynaklı nedenlerle çatışma illerinden göç eden nüfusun çoğunlukla Marmara ve Ege Bölgelerindeki illeri varış yerleri olarak seçmesine yol açmıştır. Daha önce de açıklandığı gibi çatışma-kaynaklı nedenlerden dolayı ülke içinde gerçekleşen bu tür nüfus hareketleri, hem çatışmanın hem de onun etkilerinin diğer illere sıçramasına neden olabilir. Örneğin, çatışmanın gerçekleşmediği illere özellikle Kürtlerin göç etmesi, bu illerde etnik-temelli ayrışmanın, kutuplaşmanın meydana gelmesine neden olabilir. Ayrıca, bu tür göç hareketlerinden dolayı çatışmanın gerçekleşmediği illerdeki nüfus artışı hem yerleşik nüfusun hem de yeni gelen nüfusun sağlık, eğitim ve diğer önemli altyapı hizmetlerini daha az ve etkin olmayan bir şekilde kullanmasına yol açabilir. Böylece, Marmara ve Ege Bölgesi'ndeki illerde yaşayan kadınlar, çatışma ortamına doğrudan maruz kalmamalarına rağmen çatışmanın neden olduğu olumsuz koşullardan dolayı bir biçimde de olsa en fazla etkilenen grubu oluşturduğu düşünülebilir. Marmara ve Ege Bölgeleri için çatışmanın olumsuz etkileri sadece çatışma-kaynaklı göç hareketlerinin sonucunda ortaya çıkmamaktadır. PKK, bu iki bölgenin Türkiye için ekonomik ve politik açıdan stratejik önemini dikkate alarak, saldırılarının bazılarını bu bölgelerde, özellikle de büyükşehirlerde, gerçekleştirmiştir.

Ancak tahmin sonuçları, bu iki bölgenin maruz kaldığı çatışma-kaynaklı sorunlardan dolayı kadın nüfusunun doğurganlık davranışlarında, çatışma illerindeki akranları için gözlemlenen değişikliklerin meydana gelmediğini işaret etmektedir. Nitekim, Tablo 5'deki Panel A'nın ilk iki sütununda gösterildiği gibi, çatışmanın ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına pozitif etkisi en yüksek bir şekilde bu bölgelerdeki iller kontrol grup olarak kullanıldığı zaman tahmin edilmiştir. Aynı tablonun ikinci panelinde sunulan sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi puanları, çatışma boyunca sosyo-ekonomik gelişmelerden en fazla bu iki bölgenin faydalandığını belirtmektedir. Bu durumun çatışma dışındaki bu iki bölgede yaşayan kadınlar için, çatışmanın dolaylı, olumsuz etkilerini bertaraf ettiği sonucuna ulaşılabilir. Benzer bir şekilde, sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksinin sıralamasında üçüncü ve dördüncü sırada olan İç Anadolu ve Akdeniz Bölgeleri'ndeki iller kontrol grubu olarak kullanıldığında da çalışmanın temel bulgusunun değişmediği gözlenmektedir. Daha önceki tahmin sonuçlarıyla karşılaştırıldığında, çatışmaya maruziyetin tahmin edilen etkileri biraz azalsa bile, pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı şekilde gerçekleşmeye devam etmektedir.

Çalışmada uygulanan yarı-deneysel tasarımın çatışmanın etkilerini daha yansız bir biçimde ölçebilmesi için, çatışmanın dolaysız veya dolaylı etkilerine maruz kalmayan en uygun kontrol grubu Karadeniz Bölgesi'dir. Çünkü bu bölgenin illeri çatışmaya maruziyet dışında çatışma illerine görece olarak en fazla benzeyen iller kümesini oluşturmaktadır. Gerçekten de, Tablo 5'deki Panel B'nin son iki sütununda gösterildiği gibi, Karadeniz Bölgesi ve çatışma illerinin de içinde bulunduğu Doğu Bölgesi sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından benzer bir yapıya sahiptir. Daha da önemlisi, bu benzerlik sadece çatışma dönemi için değil, çatışma öncesi dönem için de geçerlidir. Ayrıca, daha önceki diğer dört bölgenin aksine, bu bölge çatışma-kaynaklı göç hareketlerinden ve şiddetten oldukça az etkilenmiştir. Dolayısıyla, bu bölgenin illeri göreceli olarak çatışmanın olası etkilerinden daha fazla arınmış bir kontrol grubunu oluşturmaktadır. Bu nedenle, Tablo 5'in beşinci sütununda sergilendiği gibi, kontrol grubu sadece Karadeniz Bölgesi'nin illerini içerdiği zaman F-F tahminlerinin pozitif olmaya devam etmesi, uygulanan ekonometrik yöntem olan güveni daha da güçlendirmektedir.

Bu ampirik alıştırmada son olarak, çatışma illeriyle birlikte aynı bölgede bulunan -Doğu Bölgesi- ama OHAL uygulaması kapsamına alınmayan iller kontrol grubu olarak tanımlanmıştır.³⁰ Daha önce elde edilen tahmin sonuçlarına aykırı olarak, çatışmanın etkilerinin F-F tahminleri sayısal olarak oldukça küçük ve istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Böyle

bir sonucun meydana gelmesinin çeşitli nedenleri olabilir. İlk olarak coğrafi yakınlıktan ötürü, çatışmanın kendisi ve neden olduğu olumsuz koşullar Doğu Bölge'sindeki kontrol grubuna daha kolay bir şekilde sıçrayabilir. Buna ek olarak, bölgedeki silahlı çatışmanın Türkiye'deki Kürt sorunuyla olan bağıntısı göz önünde bulundurulduğunda, bu kontrol grubunu oluşturan illerde Kürt nüfusun yoğunluğunun yüksek olması, çatışmanın dolaysız veya dolaylı etkilerinin bu iller tarafından daha fazla hissedilmesine yol açabilir. Nitekim, hem coğrafi yakınlık hem de yerleşik Kürt nüfusunun büyüklüğü nedeniyle, Doğu Bölgesi'nde çatışmanın gerçekleşmediği iller çatışma-kaynaklı göç akımlarına daha fazla maruz kalmışlardır. Ayrıca, Doğu Bölgesi'ndeki bütün illerin eğitim, sağlık, ulaşım, telekomünikasyon ve iletişim hizmetlerinin sağlanmasında aynı ağıdan yararlanmaları, bu illeri sosyo-ekonomik gelişme düzeyleri bakımından birbirlerine daha bağımlı bir hale getirmektedir. Bu nedenle, diğer bölgelerdeki illerle karşılaştırıldığı zaman, bölgenin bazı illerinde gerçekleşen çatışmanın etkileri sadece bu illerle sınırlı kalmayarak, Doğu Bölgesi'ndeki bütün iller için geçerli olabilir. Sonuç olarak coğrafi yakınlık, benzer bir etnik yapı ve ortak sosyo-ekonomik ve altyapı hizmetleri ağları gibi unsurlardan dolayı, Doğu Bölgesi'ndeki OHAL uygulaması kapsamına alınmayan iller kontrol grup olarak kullanıldığı zaman, çatışmanın ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına herhangi bir etkisinin bulunmadığı söylenebilir.

Sağlamlılık analizinin ikinci ampirik alıştırmasında, yarı-deneysel tasarımda kullanılan farklı kontrol grupları belirlenirken illerin çatışma öncesi dönemdeki doğurganlık rejimleri dikkate alınmıştır. Bu bağlamda, 1985 GNS verileri kullanılarak, evlenmiş kadınların doğurdukları çocuk sayısının il ortalamaları hesaplanmış ve bu ortalamalar artan bir şekilde sıralanarak üç farklı grup tanımlanmıştır: i) Düşük-doğurgan iller: Sıralamanın birinci üçte birlik dilimindeki illerden oluşmaktadır; ii) Orta-doğurgan iller: Sıralamanın ikinci üçte birlik dilimindeki illerden oluşmaktadır; iii) Yüksek-doğurgan iller: Sıralamanın sonuncu üçte birlik dilimindeki illerden oluşmaktadır. Bu tanımsal çerçeve içinde, çatışma illerin tümünün yüksek-doğurgan iller grubunda bulunduğu belirlenmiştir (*Tablo A1*).

Tablo 6'da sergilendiği gibi çalışmanın temel ampirik bulguları muhafaza edilirken, çatışmaya maruziyetin ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına etkisi tahminlerinin büyüklüğü ve istatistiksel anlamlılık seviyesi, farklı doğurganlık rejimine sahip olan illerin kontrol grubu olarak kullanılması sonucunda değişmektedir. Örneğin, çatışma illerinden farklı bir doğurganlık rejimine sahip olan düşük- ve orta-doğurgan iller kontrol grup olarak kullanıldığı zaman,

çatışmanın tahmin edilen pozitif etkisi daha büyük bulunmuştur. Öte yandan, çatışma illeriyle benzer bir doğurganlık rejimi paylaşan yüksek-doğurgan iller kullanıldığında ise tahmin edilen etkilerin büyüklüğü azalmakla birlikte pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olmaya devam etmektedir. Böylece, bu ampirik alıştırma sonucu elde edilen bulgular, çatışma öncesi dönemde çatışma illeri gibi yüksek-doğurganlık rejimine sahip iller de dahil olmak üzere, çatışmanın gerçekleşmediği tüm illerde demografik geçişin çatışma illerine kıyasla daha hızlı bir şekilde gerçekleştiğini işaret etmektedir. [Tablo 6]

Çatışmaya Maruziyetin Belirlenmesinde Farklı Yerleşim Yeri ve Göç Bilgisinin Kullanılması

F-F tahmin etme yönteminin çatışmanın etkilerinin ölçülmesinde etkin bir şekilde kullanılabilmesi için yerine getirilmesi gereken diğer koşullardan biri, kişilerin çatışma süresince nerede yaşadıklarının hatasız bir şekilde tespit edilerek, çatışma ortamına maruz kalan ve kalmayanların belirlenmesidir. Ayrıca, çatışmaya maruziyetin kişilerin kendi özelliklerinden bağımsız olarak rassal bir şekilde gerçekleşmesi, F-F tahminlerinin yansız olmaları için sağlanması gereken diğer bir koşuldur. Ancak bu iki koşulun sağlanmasını güçleştiren olgu, kişilerin göç etme davranışlarının rastgele (rassal) bir şekilde meydana gelmemesidir. Kişiler ekonomik, sosyal şoklar ve doğal felaketler karşısında davrandıkları gibi, çatışmanın olumsuz etkilerinin üstesinden gelebilmek için çatışmanın gerçekleşmediği yerleşim yerlerine göç edebilirler. Bundan dolayı, çatışma illerinde ve çatışmanın olmadığı illerde yaşayan nüfusların seçici bir şekilde ayıklanarak belirlenme olasılığı oldukça yüksek olur. Bu ise, çatışmanın etkilerinin F-F tahminlerinin yanlı olmasına neden olabilir.³¹

F-F tahminlerinde bu tür bir sapmanın yönünü ve büyüklüğünü, nüfus sayımı gibi asıl amacı kadınların göç etme ve doğurganlık davranışlarını ölçmek olmayan bir veri ile incelemek oldukça zor görünmektedir. Örneğin, sayım verisi göç davranışları ile ilgili olarak kişilerin doğum yerleri, sayımdan 5 yıl önceki yerleşim yerleri ve sayımın gerçekleştirildiği zamanki yerleşim yerleri hakkında bilgi vermektedir. Bu türden bir bilgiyle, çatışma süresince gerçekleşebilecek geriye göç ve zincirleme göç davranışları dahil olmak üzere aynı veya farklı yerleşim birimlerine çoklu kez yapılan göçlerin belirlenmesi mümkün değildir. Sayım verisinin bu kısıtlı yapısı dikkate alınarak, ampirik analizin genelinde, kadınların çatışma ortamına maruz kalıp kalmadıklarını belirlemek için onların doğum yerleri bilgisi kullanılmıştır. Bu uygulamanın

F-F tahminlerini ne ölçüde etkilediğini araştırmak amacıyla, kadınların çatışma ortamına maruz kalıp kalmadıkları sayım zamanındaki yerleşim yeri bilgileri kullanılarak belirlenmiştir. Ayrıca bu yeni tanımsal çerçevenin sınırları içinde, çatışma ortamına maruz kalma olasılıkları daha yüksek olması beklenen iki nüfus grubu için çatışmanın etkileri tahmin edilmiştir. Bu gruplardan ilkini, sayımdan önceki 5 yıllık sürede yerleşim yerini değiştirmeyen -kısa-dönemde göç etmeyen- kadınlar oluşturmaktadır. Sayım zamanındaki yerleşim yeri ile doğum yeri aynı olan kadınlar ise uzun-dönemde göç etmeyen kadınlar olarak ikinci grubu oluşturmaktadır. Çatışmaya maruziyetin değişik bir şekilde ölçülmesi sonucunda farklı göç davranışında bulunan kadınlar için F-F tahminleri Tablo 7’de sergilenmiştir. [Tablo 7]

Kadınların doğum yeri bilgisi kullanılarak elde edilen Tablo 4’ün üçüncü sütununda sergilenen tahminlere benzer bir şekilde, bu ampirik alıştırmanın sonuçları çatışmanın ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranını pozitif bir şekilde etkilediği yönünde bulgular sağlamaktadır. Daha da önemlisi, Tablo 7’deki sütunlar soldan sağa doğru incelendiğinde, bulgular çatışma ortamına maruz kalınan süre uzadıkça çatışmanın tahmin edilen etkilerinin az da olsa arttığını işaret etmektedir. Bu da, çatışmanın beklenen etkileri ile ilgili öngörüyle uyumlu olduğu için F-F tahmin etme yöntemine olan güveni daha güçlü kılmaktadır.³²

Kadınların Yaşlarına Göre Çatışmanın Tahmin Edilen Etkileri

Sağlamlılık analizinde gerçekleştirilen son ampirik alıştırma, çatışmaya maruziyetin ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına etkisinin, evlenmiş kadınların yaşlarına göre nasıl değiştiği incelenmiştir. Kadınların yaşları, onların yaşamsal döngü boyunca değişkenlik gösteren doğurganlık davranışlarıyla ilgili tercihlerini, donanımlarını ve olanaklarını yansıttığı ölçüde, farklı yaş grupları için çatışmanın etkilerinin tahmin edilmesi, uygulanan F-F yönteminin güvenilirliği hakkında yapılan incelemeye katkıda bulunacaktır. Gerçekten de, kadınların çocuk üretme kapasiteleri -çocuk arzı-, sahip olmak istedikleri çocuk sayısı -çocuk talebi- ve bu ikisinin etkileşimini belirleyen sağlık ve aile planlaması hizmetlerine erişimleri yaşlarına göre farklılık gösterebilir. Örneğin, 40 yaş ve üstü kadınlar daha büyük bir olasılıkla doğurganlık dönemlerinin sonlarına yaklaşmış veya tamamlamış olacakları için onların doğurganlık davranışlarının kırılmadan dolayı yanlış ölçülmesi söz konusu olmayacaktır. Bunun sonucunda da, bu belirtilen yaş grubundaki kadınlar için elde edilen F-F tahminlerinin yanlı olma olasılığı daha düşük olacaktır. Ayrıca, 2000 yılı itibarıyla 40-44 ve 45-49 yaş grubundaki kadınların en gencinin,

çatışmanın başladığı yıl olan 1984'te 24 yaşında olduğu dikkate alındığında, bu yaş gruplarındaki kadınlar büyük bir olasılıkla çatışmanın başlamasından önce eğitim gördükleri dönemi tamamlamışlardır. Bu nedenle bu gruplar için yapılan analiz, çatışmanın eğitimsel çıktılarına etkilerinden bağımsız bir şekilde, çatışmanın doğurganlık davranışına tesiri hakkında bazı ipuçları verecektir.

Nitekim, Tablo 8'te sergilendiği gibi özellikle 2000 yılına ait F-F tahminleri, bütün yaş grubundaki kadınlar için çatışmanın ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranını pozitif bir şekilde etkilediğini ve bu tahminlerin de istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. 2000 yılı itibariyle 40-44 ve 45-49 yaş grubunda bulunan kadınlar için böyle bir etkinin bulunması, çatışmaya maruziyet ile eğitimsel başarılar arasındaki ilişkiden bağımsız olarak, çatışmanın doğurganlık davranışını etkilediğini işaret etmektedir. Ayrıca, çatışma boyunca (1984-2000) genel olarak kadınların ilk evliliği yapma yaşlarının 20 ile 22 yaş arasında değiştiği ve ilk evlilik yaşı ile ilk doğum yaşı arasındaki farkın ortalama 1.6 yıl olduğu dikkate alındığında (Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2010), 2000 yılı itibariyle her bir yaş grubundaki kadınların çatışma ortamına daha uzun süre maruz kaldıkları ve bu yüzden 2000 yılına ait F-F tahminlerinin daha büyük olarak gerçekleştiği belirtilebilir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, 1990 yılına ait F-F tahminlerinin en küçük değerleri 40-44 ve 45-49 yaş grubundaki kadınlar için elde edilmiştir. Çünkü bu kadınlar doğurganlık dönemlerinin çok kısa bir süresini çatışma altında geçirmişlerdir. Böylece, doğurganlık davranışları bakımından değişkenlik gösterebilecek farklı yaş grubundaki kadınlar için elde edilen sonuçların, çalışmanın temel bulgularıyla uyumlu olması F-F tahminlerinin sağlamlılığına katkıda bulunmaktadır. [Tablo 8]

Sonuç

Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü (2010) tarafından Türkiye'nin nüfus yapısında 1968-2008 döneminde meydana gelen değişimleri incelemek amacıyla yapılmış olan çalışma, çatışmanın gerçekleştiği illeri kapsayan Doğu Bölgesi'ndeki doğurganlık hızındaki azalmanın, başta Türkiye'nin batısında bulunan bölgeler olmak üzere Türkiye geneli için gözlemlenen değişimin çok gerisinde kaldığına dair önemli bulgular sağlamaktadır. Özellikle, bu çalışma 21. yüzyılın birinci on yıllık döneminde çatışmanın gerçekleşmediği tüm bölgelerin demografik dönüşümünü tamamlamış veya bu dönüşümün son aşamasında olduğunu gösterirken, Doğu

Bölgesi'nin doğurganlık ve ölüm hızları bakımından diğer bölgeleri en az 30 yıl gerisinden takip ettiğini işaret etmektedir.

Bu arka plan bilgisinin ışığı altında, bu çalışmada gerçekleştirilen ampirik analiz ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranına odaklanarak, doğurganlık rejimindeki bölgesel farklılıkların oluşmasında Türkiye'nin Doğu Bölgesi'nde kümelenen silahlı çatışmanın rolünü incelemiştir. Bu inceleme sonucunda elde edilen bulgular, demografik geçişin bir göstergesi olarak kullanılan ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranında son 25 yıllık dönem içinde Türkiye genelinde bir azalmanın gerçekleştiğini, fakat bu azalmanın çatışma ortamına maruz kalan kadınlar için daha yavaş bir şekilde meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Ancak, aynı dönem boyunca ekonomi, eğitim ve sağlık alanında gerçekleştirilen reformların Türkiye'nin gelişme sürecine yaptığı katkılar ve bunların illere göre değişkenlik gösterme olasılığı dikkate alınır, çatışmaya maruziyetin doğurganlık rejiminde meydana gelen değişimin, bölgeler arası farklılık göstermesine yol açtığını öne süren bulgular hakkında bazı kuşklar oluşabilir. Bu nedenle yapılan sağlamlılık analizinde, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, doğurganlık rejimi ve çatışma-kaynaklı göç hareketlerine maruz kalınması gibi çatışmadan dolayı yollardan etkilenme olasılığına göre farklılaşan iller kontrol grup olarak kullanılmıştır. Bu analizin tüm sonuçları da, çatışmaya maruziyetten dolayı doğurganlık düzeyindeki azalmanın daha yavaş bir şekilde gerçekleştiğini işaret etmektedir.

Öyleyse, çatışmaya maruziyetten bağımsız bir şekilde Türkiye'nin genelinde dünyaya gelen çocuk sayısı azalmakla birlikte, hem hanehalkı hem de nesil düzeyinde çatışma illerindeki çocuk sayısı, çatışmanın gerçekleşmediği illerdeki çocuk sayısından daha fazla olmaya devam edecektir. Özellikle de iki ve daha fazla çocuğa sahip ailelere yeni katılacak çocuk sayısı çatışma illerinde daha fazla olacaktır. Bu durum da, başta aile, okul ve mahalle düzeyinde olmak üzere çatışma illerinde yaşayan çocukların, beşeri sermaye birikimlerini oluşturma süreçlerinde nicelik ve nitelik bakımından daha yetersiz kaynaklara sahip olmalarına, dolayısıyla da yetişkinlik dönemlerindeki ekonomik ve sosyal gönenç düzeylerinin azalmasına yol açabilir. Öte yandan Urdal (2004), genç nüfusun büyüklüğünün özellikle olumsuz ekonomik koşullar altında çatışma ortamının meydana gelmesinde önemli bir etken olduğunu belirtmektedir. Çatışmayla genç nüfus yapısı arasındaki iki-yönlü ilişki, diğer çalışmalarda işaret edilen çatışmayla yoksulluk arasındaki yine iki-yönlü ilişkiyle çakıştığı zaman ortaya çıkabilecek çatışma-yoksulluk (yoksunluk)-genç nüfus yapısı gibi üç önemli unsurun sürekli şekilde birbirini besledikleri bir yapının oluşmasına

neden olabilir. Daha da önemlisi, böyle bir yapının neden olabileceği olumsuz koşullar kalıcı bir duruma dönüşebilir. Bu iki kısır döngünün kırılabilmesi için öncelikle çatışmaya son verilmesi; eğitim, sağlık ve diğer altyapı hizmetlerindeki yetersizliklerle birlikte çatışmaya neden olabilecek tüm koşulların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Ayrıca, çatışma sonrası dönemi kalıcı bir hale getirme sürecinde en önemli kamusal bilgi girdisi, çatışmanın etkilerinin nasıl, ne ölçüde ve kimin için gerçekleştiğinin tespit edilmesini sağlayacak veri setlerinin oluşturulmasıdır. Bu verilerden etkin bir şekilde faydalanarak, çatışmadan etkilenen bütün grupların belirlenip eğitim, sağlık ve istihdam çıktıları gibi ekonomik ve sosyal gönencin belirleyicilerini iyileştiren kamu politikalarının bir an önce uygulanması gerekmektedir.

Ekler

Tablo 1. 1985 Genel Nüfus Sayımı'nın sonuçlarına göre 15-49 yaş grubundaki kadınların eğitimsel, istihdam ve demografik çıktıları hakkında bazı temel bilgiler

	Çatışmanın gerçekleştiği iller (çatışma illeri)	Çatışmanın gerçekleşmediği iller
A. Eğitimsel çıktılar		
Okuma yazma oranı	0.425 (0.119)	0.798 (0.078)
A1. Okuma yazma bilen kadınların eğitimsel erişimlerine göre dağılımları		
Bir okuldan mezun olmayanlar	0.188 (0.062)	0.101 (0.032)
İlkokul veya orta okul mezunu	0.709 (0.056)	0.795 (0.036)
Lise, yüksekokul veya üniversite mezunu	0.101 (0.033)	0.102 (0.036)
B. İstihdam çıktıları		
İstihdam oranı	0.600 (0.095)	0.521 (0.118)
B1. İstihdam edilen kadınların yaptıkları iş türüne göre dağılımları		
Ücretli olarak çalışan	0.058 (0.026)	0.152 (0.140)
İşveren	0.001 (0.0007)	0.001 (0.001)
Kendi hesabına çalışan	0.036 (0.013)	0.043 (0.015)
Ücretsiz aile işçisi	0.903 (0.033)	0.803 (0.140)
B2. İstihdam edilen kadınların sektörlere göre dağılımları		
Tarım	0.953 (0.020)	0.851 (0.144)
İmalat	0.006 (0.004)	0.048 (0.058)
Servis	0.038 (0.020)	0.096 (0.094)
Diğer sektörler	0.002 (0.001)	0.003 (0.029)
C. Yerleşim birimlerin türüne göre dağılım		
İl merkezi	0.193 (0.113)	0.200 (0.127)
İlçe merkezi	0.179 (0.075)	0.237 (0.150)
Bucak veya Köy	0.627 (0.103)	0.562 (0.152)
D. Demografik çıktılar		
Canlı Doğan Çocuk Sayısı	4.862 (0.315)	3.391 (0.521)

Çatışma dönemi öncesindeki 15-49 yaş grubundaki kadınların, sosyo-ekonomik özellikleri açısından çatışma illerinde ve çatışmanın gerçekleşmediği illerde nasıl farklılaştığını göstermek için yukarıdaki temel göstergeler 1985 GNS'nin sonuçlarından faydalanılarak hesaplanmıştır. Panel A1'da eğitimsel çıktıların dağılımı okuma-yazma bilen kadınlar için gösterilmiştir. Panel B1 ve B2 kadınların istihdam çıktıları hakkında bilgi vermektedir. Panel

C’de, kadınların yerleşim birimlerin türine göre dağılım gösterilmiştir. Son olarak, Panel D’de sunulan kadın başına düşen ortalama canlı doğan çocuk sayısı bilgisi sunulmuştur. Standart sapmalar parantez içinde verilmiştir.

Tablo 2. Farkların-farkı (F-F) yönteminin betimsel analizi

Zamansal değişkenlik Coğrafi değişkenlik	Çatışmadan önceki dönem (1985 GNS) (1)	Çatışma sürecindeki birinci dönem (1990 GNS) (2)	Çatışma sürecindeki ikinci dönem (2000 GNS) (3)	Çatışma sürecindeki birinci dönem ile çatışmadan önceki dönem arasındaki farklar (1990 ve 1985 sayımlarının sonuçları arasındaki farklar) (4)	Çatışma sürecindeki ikinci dönem ile çatışmadan önceki dönem arasındaki farklar (2000 ve 1985 sayımlarının sonuçları arasındaki farklar) (5)
A. Betimsel çerçeve					
Çatışmanın gerçekleştiği iller (Çatışma illeri)	Y_{conf}^{1985}	Y_{conf}^{1990}	Y_{conf}^{2000}	$Y_{conf}^{1990} - Y_{conf}^{1985}$	$Y_{conf}^{2000} - Y_{conf}^{1985}$
Çatışmanın gerçekleşmediği iller	$Y_{non\_conf}^{1985}$	$Y_{non\_conf}^{1990}$	$Y_{non\_conf}^{2000}$	$Y_{non\_conf}^{1990} - Y_{non\_conf}^{1985}$	$Y_{non\_conf}^{2000} - Y_{non\_conf}^{1985}$
Çatışmanın gerçekleştiği illerle gerçekleşmediği iller arasındaki farklar	$Y_{conf}^{1985} - Y_{non\_conf}^{1985}$	$Y_{conf}^{1990} - Y_{non\_conf}^{1990}$	$Y_{conf}^{2000} - Y_{non\_conf}^{2000}$	$[(Y_{conf}^{1990} - Y_{non\_conf}^{1990}) - (Y_{conf}^{1985} - Y_{non\_conf}^{1985})]$	$[(Y_{conf}^{2000} - Y_{non\_conf}^{2000}) - (Y_{conf}^{1985} - Y_{non\_conf}^{1985})]$
B. İkinciden üçüncü doğuma geçiş oranı					
Çatışmanın gerçekleştiği iller	0.845 (0.026)	0.815 (0.045)	0.751 (0.079)	-0.030* (0.017)	-0.094*** (0.028)
Çatışmanın gerçekleşmediği iller	0.715 (0.078)	0.641 (0.092)	0.528 (0.106)	-0.073*** (0.017)	-0.186*** (0.019)
Çatışmanın gerçekleştiği illerle gerçekleşmediği iller arasındaki farklar	0.130*** (0.014)	0.174*** (0.020)	0.223*** (0.030)	0.043* (0.024)	0.092*** (0.033)

Panel A'da F-F yönteminin temel çerçevesi matematiksel sembollerle gösterilmiştir: Y değişkeni, belirtilen il grubu için ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranının ortalama değerini belirtmektedir. Panel B'nin ilk üç sütunun birinci ve ikinci satırındaki bilgiler çatışmanın gerçekleştiği ve gerçekleşmediği illerdeki ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranlarının ortalama değerlerini üç nüfus sayımı için ayrı bir şekilde vermiştir. Bu gösterimdeki standart sapmalar parentez içinde verilmiştir. Ayrıca, Panel B'de iki değişik

birinci fark tahminleri gösterilmiştir. Bu panelin birinci ve ikinci satırlarının son iki hücresindeki değerler doğurganlık davranışının coğrafi değişkenliğini ölçerken, aynı panelin son satırının ilk üç hücresindeki değerler doğurganlık davranışındaki zaman içindeki değişimi ölçmektedir; tablodaki bütün birinci fark tahminleri yatık karakterlerle gösterilmiştir. Son olarak, Panel B'nin son satırının son iki hücresinde çatışmanın doğurganlık davranışına etkilerinin F-F tahminleri koyu karakterlerle gösterilmiştir. Gerekli regresyon modellerinin tahmin edilmesi sonucu elde edilen birinci farkların ve F-F tahminlerinin standart hataları parantez içinde verilmiştir. ***, ** ve * simgeleri sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerini belirtmektedir.

Tablo 3. Çatışmanın doğum sayısının ilerleme oranlarına etkilerinin F-F tahminleri: 15-49 yaş grubundaki evlenmiş kadınlar

	0→1 (1)	1→2 (2)	2→3 (3)	3→4 (4)	4→5 (5)
Çatışma illeri * 1990 yılı	-0.003 (0.002)	0.005 (0.005)	0.043*** (0.011)	0.046*** (0.012)	0.042*** (0.010)
Çatışma illeri * 2000 yılı	-0.0002 (0.003)	0.015** (0.006)	0.092*** (0.016)	0.092*** (0.018)	0.076*** (0.015)
1990 yılı	0.003** (0.001)	-0.030** (0.002)	-0.073*** (0.004)	-0.074*** (0.003)	-0.070*** (0.003)
2000 yılı	-0.001 (0.600)	-0.058 (0.022)	-0.186*** (0.005)	-0.196*** (0.003)	-0.176*** (0.004)
İl gölge değişkenleri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
R ²	0.7213	0.9677	0.979	0.987	0.9810
Gözlem sayısı	174	174	174	174	174

Regresyon modellerinde bağımlı değişken olarak kullanılan doğum sayısının ilerleme oranları, 15-49 yaş grubundaki evlenmiş kadınlar doğdukları il ve yıl bazında toplulaştırılarak hesaplanmıştır. Doğu Bölgesi'nde bulunan ama çatışma illeri olarak tanımlanmayan yedi il ait gözlemler analiz edilen örneklemin dışında bırakıldığı için her bir sayım yılına ait 58 gözlem bulunmaktadır. F-F yönteminde tüm sayım yıllarına ait gözlemler kullanıldığı için yapılan analizdeki toplam gözlem sayısı 174'tür. Butün regresyon modellerinde, yukarıda gösterilen etkileşim terimleri, 1990 ve 2000 yılını belirten yıl gölge değişkenleri ve 58 doğum ilini gösteren il gölge değişkenleri kullanılmıştır. Butün regresyon modelleri doğum il-yıl hücrelerindeki 15-49 yaş grubundaki evlenmiş kadın sayısı kullanılarak ağırlıklandırılmıştır. Parantez içinde gösterilen standart hatalar doğum il-yıl bazında kümelendirilerek hesaplanmıştır. ***, ** ve * simgeleri sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerini belirtmektedir.

Tablo 4. Genişletilmiş regresyon modelinin kullanılması sonucu elde edilen çatışmanın tahmin edilen etkileri: 15-49 yaş grubundaki evlenmiş kadınlar

	0→1 (1)	1→2 (2)	2→3 (3)	3→4 (4)	4→5 (5)
Çatışma illeri * 1990 yılı	-0.012 (0.034)	0.013* (0.007)	0.044*** (0.014)	0.057*** (0.017)	0.045*** (0.014)
Çatışma illeri * 2000 yılı	0.003 (0.005)	0.031*** (0.011)	0.094*** (0.022)	0.123*** (0.026)	0.081*** (0.021)
Regresyon modeline dahil edilen değişkenler					
Yıl gölge değişkenleri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
İl gölge değişkenleri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Yaş grupları * Yıl gölge değişkenleri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
Yaş grupları * İl gölge değişkenleri	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
15-19 yaş grubu	Evet	Hayır	Hayır	Hayır	Hayır
20-24 yaş grubu	Evet	Evet	Evet	Hayır	Hayır
25-29 yaş grubu	Evet	Evet	Evet	Hayır	Hayır
30-34 yaş grubu	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
35-39 yaş grubu	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
40-44 yaş grubu	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
45-49 yaş grubu	Evet	Evet	Evet	Evet	Evet
R ²	0.994	0.992	0.983	0.978	0.968
Gözlem sayısı	1218	1044	1044	696	696

Regresyon analizinde bağımlı değişken olarak incelenen doğum sayısının ilerleme oranları, 15-49 yaş grubundaki evlenmiş kadınlara ait gözlemler doğum il (58 doğum il), sayım yılı (3 sayım yılı) ve yaş grubu (7 yaş grubu) bazında toplulaştırılarak hesaplanmıştır. Tablonun ikinci sütununda gösterildiği gibi, bu yapılan işlem sonucunda toplam 1218 (58x3x7) gözlem elde edilmiştir. Analiz edilen örnekleme dahil olan yaş gruplarının sayısının değişmesine göre bu gözlem sayısı değişmektedir. Tahmin edilen bütün regresyon modelleri doğum il-yıl-yaş grubu hücrelerinde bulunan 15-49 yaşındaki evlenmiş kadın sayısı kullanılarak

ağırlıklandırılmıştır. Parantez içinde gösterilen standart hatalar doğum il-yıl bazında kümelenendirilerek hesaplanmıştır. ***, ** ve * simgeleri sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerini belirtmektedir.

Tablo 5. Çatışmanın gerçekleşmediği illerin farklı şekillerde belirlenmesi sonucu elde edilen çatışmanın tahmin edilen etkileri: İkinciden üçüncü doğuma geçiş oranı

A. Regresyon Analizi						
Çatışmanın gerçekleşmediği illerin ait olduğu coğrafi bölgeler						
	Marmara Bölgesi (1)	Ege Bölgesi (2)	Akdeniz Bölgesi (3)	İç Anadolu Bölgesi (4)	Karadeniz Bölgesi (5)	Doğu Bölgesi (6)
Çatışma illeri * 1990 yılı	0.051*** (0.016)	0.055*** (0.015)	0.036** (0.017)	0.039*** (0.015)	0.042*** (0.017)	0.014 (0.019)
Çatışma illeri * 2000 yılı	0.117*** (0.025)	0.117*** (0.024)	0.085*** (0.027)	0.079*** (0.023)	0.081*** (0.023)	0.017 (0.029)
R ²	0.977	0.981	0.977	0.982	0.982	0.974
Gözlem sayısı	342	306	288	342	414	288
B. Bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi puanları						
	Marmara Bölgesi	Ege Bölgesi	Akdeniz Bölgesi	İç Anadolu Bölgesi	Karadeniz Bölgesi	Doğu Bölgesi
1996	1.694	0.500	0.061	0.460	-0.543	-1.086
2003	1.702	0.481	0.020	0.481	-0.513	-1.086

Panel A’da sunulan regresyon analizinde bağımlı değişken olarak ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranı incelenmiştir. Bu analizde kullanılan bağımsız değişkenlerin listesi ise ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranlarının mercek altına alındığı Tablo 4’ün üçüncü sütununda belirtilmiştir. Bu regresyon analizinin diğer bilgileri için Tablo 4’te verilen açıklamalara bakınız. Çatışmanın gerçekleşmediği illeri tanımlamak için kullanılan coğrafi bölgelerin hangi illeri kapsadığı ekteki Tablo A1’de verilmiştir. Panel A’da belirtilen Doğu Bölgesi terimi, çatışma ortamına maruz kalmayan ama Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde bulunan illeri belirtmek için kullanılmıştır ve bu kullanım Panel B’deki ve makaledeki Doğu Bölgesi teriminin kullanımından farklıdır. Panel B’de 1996 ve 2003 yılları için bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi puanları gösterilmiştir (Dincer vd., 2003). Doğu Bölgesi’nin endeks puanları için bu bölgeyi oluşturan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nin endeks puanlarının ortalaması verilmiştir. Standart hatalar parantez içinde verilmiştir. ***, ** ve * simgeleri sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerini belirtmektedir.

Tablo 6. 1985 GNS'nin sonuçlarına göre farklı doğurganlık rejimlerine sahip olan illerin çatışmanın gerçekleşmediği iller olarak belirlenmesi sonucunda çatışmanın tahmin edilen etkileri. İkinciden üçüncü doğuma geçiş oranı

	Çatışmanın gerçekleşmediği illerin ait oldukları doğurganlık rejimi- il grupları		
	Düşük doğurganlık rejimine sahip iller	Orta doğurganlık rejimine sahip iller	Yüksek doğurganlık rejimine sahip iller
Çatışma illeri * 1990 yılı	0.059*** (0.015)	0.035** (0.014)	0.027* (0.015)
Çatışma illeri * 2000 yılı	0.117*** (0.023)	0.082*** (0.022)	0.059** (0.023)
R ²	0.978	0.986	0.981
Gözlem sayısı	558	522	288

Regresyon modellerinde ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Bu modellere dahil edilen bağımsız değişkenlerin listesi ise Tablo 4'ün üçüncü sütununda verilmiştir. Regresyon analizinin diğer bilgileri için Tablo 4'te verilen açıklamalara bakınız. Çatışmanın gerçekleşmediği iller, 1985 GNS'nin sonuçlarına göre yukarıda belirtilen üç farklı doğurganlık rejimine ayrıştırılmıştır. Bu ayrıştırma işleminin detayları için makaleye bakınız. Standart hatalar parantez içinde verilmiştir. ***, ** ve * simgeleri sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 7. Kadınların çatışmaya maruz kalıp kalmadıklarının belirlenmesinde farklı yerleşim yeri bilgilerin kullanılması sonucunda elde edilen çatışmanın tahmin edilen etkileri: İkinciden üçüncü doğuma geçiş oranı

	Sayım zamanındaki yerleşim yerine göre gerçekleştirilen tahminler (1)	Kısa dönemde hareket etmeyenler (2)	Uzun dönemde hareket etmeyenler (3)
Çatışma illeri * 1990 yılı	0.041*** (0.014)	0.043*** (0.014)	0.045*** (0.013)
Çatışma illeri * 2000 yılı	0.097*** (0.021)	0.101*** (0.021)	0.113*** (0.021)
R ²	0.982	0.981	0.979
Gözlem sayısı	1044	1044	1044

İkinciden üçüncü doğuma geçiş oranının bağımlı değişken olduğu regresyon modellerinde kullanılan bağımsız değişkenleri listesi Tablo 4'ün üçüncü sütununda verilmiştir. Birinci sütünde gerçekleştirilen analizde, sayım zamanındaki yerleşim yeri bilgisi kullanılarak kadınların çatışma süresince çatışma ilinde yaşayıp yaşamadıkları belirlenmiştir. Bu nedenle, ham veri sayım zamanındaki yerleşim ili, sayım yılı ve yaş grubu bilgisi kullanılarak kümelendirilmiştir. İkinci sütündeki analiz ise sadece sayım zamanındaki yerleşim yeriyle sayımdan 5 yıl önceki yerleşim yeri aynı olan kadınlar (kısa dönemde harekete etmeyenler) için gerçekleştirilmiştir. Son olarak analiz edilen örneklem, sayım zamanındaki yerleşim yeriyle doğum yeri aynı olan kadınlarla (uzun dönemde hareket etmeyenler) sınırlı tutulmuştur. Regresyon modeli sayım zamanındaki yerleşim ili-yıl-yaş hücrelerinde bulunan 15-49 yaşındaki evlenmiş kadın sayısı kullanılarak ağırlıklandırılmıştır. Parantez içinde gösterilen standart hatalar sayım zamanındaki yerleşim ili-yıl bazında kümelendirilerek hesaplanmıştır. ***, ** ve * simgeleri sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 8. Farklı yaş grubundaki evlenmiş kadınlar için çatışmanın tahmin edilen etkileri: İkinciden üçüncü doğuma geçiş oranı

Aşağıda gösterilen etkileşim terimi ile her bir yaş grubunu belirtilen gölge değişkeninin çarpımı sonucu elde edilen üçlü etkileşim teriminin tahmin edilen katsayısı	20-24 yaş grubu	25-29 yaş grubu	30-34 yaş grubu	35-39 yaş grubu	40-44 yaş grubu	45-49 yaş grubu
Çatışma illeri * 1990 yılı	Ref erans grubu	0.03 3** (0.01 4)	0.059 *** (0.017)	0.035 ** (0.016)	0.033 * (0.018)	0.021 (0.021)
Çatışma illeri * 2000 yılı	Ref erans grubu	0.08 6*** (0.01 3).	0.156 *** (0.020)	0.172 *** (0.020)	0.174 *** (0.021)	0.142* ** (0.024)
R ²	0.9846					
Gözlem sayısı	1044					

Tabloda tahmin sonuçları sunulan regresyon modelinde ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Üçlü etkileşim terimlerine ek olarak, bu modele dahil edilen bağımsız değişkenlerin listesi Tablo 4'ün üçüncü sütununda verilmiştir. Yukarıda tahmin edilen katsayıları sunulan üçlü etkileşim terimleri, çatışma illeri gölge değişkenleriyle yıl gölge değişkenlerinin çarpımının her bir yaş grubu gölge değişkeniyle çarpımı sonucu elde edilmiştir. Bu üç değişkenin çarpımı sonucu elde edilen üçlü etkileşim teriminin katsayısının tahmininde 20-24 yaş grubu referans grubu olarak belirlenmiştir. Regresyon modeli doğum il-yıl-yaş hücrelerinde bulunan 15-49 yaşındaki evlenmiş kadın sayısı kullanılarak ağırlıklandırılmıştır. Parantez içinde gösterilen standart hatalar doğum il-yıl bazında kümelendirilerek hesaplanmıştır. ***, ** ve * simgeleri sırasıyla % 1, % 5 ve % 10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo A1. Türkiye'deki illerin 1985 GNS'daki idari yapılanmaya göre yeniden gruplandırılması ve 1985 yılındaki doğurganlık düzeylerine göre sınıflandırılması

İl adları	İl kodları	Yeniden gruplandırılan iller	15-49 yaşındaki evlenmiş kadınların ortalama çocuk sayısı[üçte birlik dilimleri]
A. Çatışmanın gerçekleştiği iller			
Adıyaman	2		4.08[3]
Bingöl	12		3.89[3]
Bitlis	13		3.87[3]
Diyarbakir	21		3.84[3]
Elazığ	23		3.23[3]
Hakkari	30	Hakkari= Hakkari (30)+Batman (72)+Şırnak(73)+Siirt (56)+Mardin(47)	4.36[3]
Muş	49		4.09[3]
Tunceli	62		3.52[3]
Van	65		3.84[3]
B. Çatışmanın gerçekleşmediği iller			
<i>B1. Doğu Anadolu bölgesi</i>			
Ağrı	4		4.48[3]
Erzincan	24		3.05[2]
Erzurum	25		3.67[3]
Kars	36	Kars=Kars (36)+Ardahan (75)+Iğdır(76)	3.48[3]
Malatya	44		3.02[2]
<i>B2. Güneydoğu Anadolu bölgesi</i>			
Gaziantep	27	Gaziantep=Gaziantep(27)+Kilis(79)	3.20[3]
Şanlıurfa	63		4.02[3]
<i>B3. Marmara bölgesi</i>			
Balıkesir	10		2.32[1]
Bilecik	11		2.70[1]
Bursa	16		2.40[1]
Çanakkale	17		2.33[1]
Edirne	22		2.50[1]
İstanbul	34	İstanbul= İstanbul(34)+Yalova(77)	2.28[1]
Kırklareli	39		2.42[1]

Kocaeli	41		2.52[1]
Sakarya	54		2.65[1]
Tekirdağ	59		2.50[1]
<i>B4. Ege bölgesi</i>			
Afyonkarahisar	3		2.98[2]
Aydın	9		2.08[1]
Denizli	20		2.49[1]
İzmir	35		2.01[1]
Kütahya	43		2.71[1]
Manisa	45		2.27[1]
Muğla	48		2.20[1]
Uşak	64		2.34[1]
<i>B5. Akdeniz bölgesi</i>			
Adana	1	Adana=Adana(1)+Osmaniye(80)	2.72[1]
Antalya	7		2.69[1]
Burdur	15		2.41[1]
Hatay	31		2.81[2]
Isparta	32		2.51[1]
Kahramanmaraş	46		3.61[3]
Mersin/İçel	33		2.52[1]
<i>B6. İç Anadolu bölgesi</i>			
Ankara	6	Ankara=Ankara(6)+Kırıkkale(71)	2.17[1]
Çankırı	18		3.19[2]
Eskişehir	26		2.33[1]
Kayseri	38		2.99[2]
Kırşehir	40		3.16[2]
Konya	42	Konya=Konya(42)+Karaman(70)	2.68[1]
Nevşehir	50		2.83[2]
Niğde	51	Niğde=Niğde(51)+Aksaray(68)	3.12[2]
Sivas	58		3.31[3]
Yozgat	66		3.27[3]
<i>B7. Karadeniz bölgesi</i>			
Amasya	5		2.64[1]
Artvin	8		2.86[2]
Bolu	14	Bolu=Bolu(14)+Düzce(81)	2.87[2]
Çorum	19		3.17[2]
Giresun	28		3.04[2]
Gümüşhane	29	Gümüşhane=Gümüşhane(29)+Bayburt(69)	3.57[3]
Kastamonu	37		2.99[2]
Ordu	52		3.13[2]
Rize	53		2.96[2]
Samsun	55		2.83[2]

Sinop	57		3.19[2]
Tokat	60		2.95[2]
Trabzon	61		3.31[3]
Zonguldak	67	Zonguldak=Zonguldak(67)+Bartın(74)+Karabük (78)	2.49[1]

1985 GNS verisine göre, 65 ilin doğurganlık düzeyi hakkındaki bilgi son sütunda verilmiştir. İlk olarak 15-49 yaşındaki kadınları yaptıkları canlı doğum sayısının ortalaması verilmiştir. Daha sonra, illerin doğurganlık düzeylerine göre hangi üçte birlik dilime ait oldukları köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Burada, 1, 2 ve 3 sayıları sırasıyla en düşük düşük-doğurgan, orta-doğurgan ve yüksek-doğurgan illeri belirtmek için kullanılmıştır. Bu gruplandırma ile ilgili daha kapsamlı bilgi için makaleye bakınız.

SON NOTLAR

* Bu çalışmanın temel yapısını doktora-sonrası araştırmaları için bulunduğum iki kurumda oluşturdum: Max Planck Institute for Demographic Research (Almanya) ve Population Studies Center, University of Michigan (ABD). Birinci kurumdaki çalışmalarım TÜBİTAK-Deutsche ForschungsGemeinschaft (DFG)-2225 Avrupa Bilimsel Değişim Burs Programı tarafından desteklenmiştir. İkinci kurumdaki çalışmalarım ise TÜBİTAK-2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı'nın desteğiyle gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarım süresince yaptıkları katkılarından dolayı Rainer Heuer, David Lam, İnsan Tunalı ve TÜBİTAK'ın ilgili burs programlarının çalışanlarına teşekkür ederim. Bu makaledeki bütün hataların sorumluluğu sadece bana aittir.

** Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İktisat Bölümü, Gölköy Kampüsü, Bolu. e-posta: berker@gmail.com.

¹ Uluslararası iktisat literatüründe, ülke içindeki çatışmalarda ölü sayısının yılda en az 1000 kişi olduğu durumlar iç savaş, 25 kişi veya üzeri olduğu durumlar ise silahlı iç çatışma olarak betimlenmiştir (Blattman ve Miguel, 2009). Bu şekilde tanımlanan silahlı iç çatışma süreci diğer disiplinlerde farklı biçimlerde adlandırılmıştır. Örneğin, uluslararası ilişkiler literatüründe düşük yoğunluklu savaş terimi benzer bir süreci betimlemek için kullanılmaktadır. Bu çalışmada, iktisat literatürünün tanımsal çerçevesiyle uyumlu olmak amacıyla silahlı iç çatışma terimi kullanılmıştır. Ayrıca, çalışmada silahlı iç çatışma terimi yerine bazen kısaca silahlı çatışma, iç çatışma veya çatışma terimleri kullanılmıştır.

² Duryae vd. (2007) ve Paxson ve Schady (2005) ekonomik şokların, Chen ve Zhou (2007) ile Almond vd. (2007) açlığın, Almond (2006) ve Barrece (2010) İspanyol gribi ve sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların, Haddinot ve Kinsey (2001) kuraklığın çocukların eğitimsel, sağlık, istihdam ve diğer çıktılarına kısa ve uzun dönem etkilerini incelemişlerdir.

³ Şokların gerçekleştiği veya gerçekleşme riskinin yüksek olduğu ortamlarda doğurganlık davranışlarında meydana gelebilecek değişimler sistematik bir şekilde ilk defa Cain (1981, 1983) tarafından incelenmiştir. Cain'in çalışmalarını takiben, Finlay (2009) beklenmedik bir şekilde gerçekleşen depremlerin doğurganlık düzeyine etkisini tahmin etmeye çalışırken, Portner (2008) şiddetli bir kasırganın gerçekleşme olasılığının yüksekliğinin etkisini incelemiştir.

⁴ Diğer şoklarla ilgili literatürde de olduğu gibi, silahlı çatışma üzerine gerçekleştirilen araştırmalar da çatışma ortamına maruz kalma ile kişilerin eğitimsel ve sağlık çıktıları arasındaki bağıntılara odaklanmıştır: Akbulut-Yüksel (2009), Akresh ve Walque (2008), Berker (2009, 2010), Charambagwala ve Moran (2008), Shemyakina (2006), Swee (2009) çatışmaya maruziyetinin eğitimsel çıktılarına etkilerini incelerken, Akbulut-Yüksel (2009), Akresh vd. (2007), Camacho (2008) Guerrero-Serdan (2009) Bundervoet vd. (2009) ise onun sağlık çıktılarına etkilerini tahmin etmişlerdir.

⁵ Benzer bir şekilde, daha önce yapılmış çalışmalar da şokların doğurganlık davranışlarına olan etkilerini incelemiştir. Portner (2008) ve Evans vd. (2010) kasırganın, Finlay (2009) depremin, Rogers (2005) 1995 yılında ABD'nin Oklahoma şehrinde gerçekleşen bombalı saldırının ve Udry (1970) 1965 yılında New York'ta gerçekleşen büyük elektrik kesintisinin etkilerini tahmin etmiştir. Ayrıca, Bleakley ve Lange (2009) ince bağırsaklarda bulunan azı kancalı bir çeşit solucanın neden olduğu hastalığın (hookworm disease) A.B.D'nin güneyinde kökünün kurutulmasından sonraki dönem için doğurganlık davranışında meydana gelen değişimleri mercek altına almıştır. Young (2005) ve Juhn vd. (2008) ise böyle bir analizi Afrika'daki AIDS hastalığının yaygınlaştığı dönem için gerçekleştirmiştir. Ancak diğer çalışmalardan farklı olarak belirtilen son üç çalışma ve Portner (2008), Becker ve Lewis'in (1973) belirttiği çocuk sayısı ile çocukların niteliği arasındaki değiş-tokuşun şoklara maruz kalınması sonucunda ne ölçüde değiştiğini belirlemek için doğurganlık çıktılarıyla birlikte çocukların eğitimsel çıktılarına da incelemiştir.

⁶ Demografi literatüründe, verili ülkenin demografik geçiş sürecinin betimlenmesinde ikinciden üçüncü doğuma geçiş önemli bir doğurganlık çıktısı olarak incelenmektedir. Bu türden bir incelemeyi Vignoli (2006) Mısır, D'Addato (2006) Fas, Sutay (2006) ise Türkiye için gerçekleştirmiştir. Ayrıca, Feeney ve Yu (1987), Feeney (1981) ve Feeney ve Fey (1993) çalışmada kullanılan doğum sayısının ilerleme oranı ile ilgili teorik ve ampirik tartışmaları sunmaktadır.

⁷ Bundan sonra, çatışmanın gerçekleştiği illerin de içinde bulunduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri sadece Doğu Bölgesi olarak belirtilecektir. Ama bu yeni terim, Tablo 5'teki panellerde iki farklı şekilde kullanılmıştır. Bu kullanımlarla ilgili açıklamalar belirtilen tablo için verilen notta sunulmuştur.

⁸ F-F tahmin etme yönteminin genel çerçevesi ve bu yöntemin uygulanması sonucu karşılaşılabilecek ekonometrik problemler için Meyer'e (1995) ve Angrist ve Pischke'ya (2009) başvurulabilir.

⁹ Türkiye'de ilk olarak 1927 yılında gerçekleştirilen GNS, 1990 yılına kadar her beş yılda bir yapılırken, daha sonraki dönemler için her on yılda bir yapılmıştır. Kişilerin etnik-kökenleri ile ilgili sorular 1990 yılında gerçekleştirilen sayıma kadar yapılan sayımlarda sorulmasına rağmen, en son olarak 1965 GNS'nin nüfusun etnik yapısıyla ilgili bilgileri kamuoyu ile paylaşılmıştır. Bu çalışmada belirtilen 1965 GNS'nin sonuçlarına göre Kürt nüfusunun coğrafi dağılımıyla ilgili bilgiler Mutlu'nun (1996) çalışmasından alınmıştır.

¹⁰ Çalışmada uygulanan ampirik yöntemin anlatıldığı dördüncü bölümde açıklandığı üzere, 1987-2002 yılları arasında OHAL kanununun uygulandığı iller çatışmanın gerçekleştiği iller olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, yapılan tüm betimsel istatistiksel ve ekonometrik analizlerde Doğu Bölgesi'nde bulunan ama çatışmanın gerçekleşmediği iller analiz edilen örneklem dışında bırakılmıştır. Bu kısıtlama ile ilgili detaylı bir inceleme sağlamlılık analizinde gerçekleştirilmiştir.

¹¹ OHAL kanunu kapsamında yönetilen iller hukuksal olarak iki gruba ayrılmışlardır. Birinci gruptaki iller için OHAL kanunu tamamen ve sıkı bir şekilde uygulanıyordu. Mücavir olarak tanımlanan iller ise birinci gruptaki illere coğrafi yakınlıklarından dolayı daha esnek olmakla birlikte OHAL kanununa tabi idiler. OHAL uygulamasının süresi uygulandığı illere göre farklılık gösterirken, bazı illerin hukuksal statüleri bu iki grup arasında değişmiştir. Başka bir şekilde belirtilirse, bir dönem birinci grupta olan iller daha sonra mücavir iller kapsamına alınabiliyordu; bazen bu sınıflandırma sırasının tersi de gerçekleşebiliyordu. Bu bağlamda, asıl olarak, Batman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Siirt, Şırnak, Tunceli, Van birinci gruptaki illeri oluşturmuşlardır. Adıyaman ve Muş ise ikinci gruptaki mücavir iller olarak tanımlanmıştır. Böylece, toplam olarak 13 il 1987-2002 dönemlerinde OHAL kanunu kapsamında yönetilmiştir. Çalışmanın ampirik kısmında, 1990 ve 2000 GNS'deki il idari yapılanmasını çatışmanın başladığı 1984 yılındaki il idaresi yapısına dönüştürmek için 81 olan il sayısı 65'e düşürülmüştür. Bu düzeltme sonucunda, Batman, Hakkari, Mardin, Şırnak, Siirt ve Mardin illerinin hepsi Hakkari olarak kodlanmıştır. Dolayısıyla, yeniden kodlanan 65 il arasından toplam 9 il OHAL uygulamasına tabi tutulmuştur.

¹² Bu uygulamanın kökleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yönetimi güçlendirmek için gerçekleştirdiği reformlar kapsamında Doğu Bölgesi'nde kurulan Hamidiye Alaylarına kadar uzanmaktadır. Bu uygulamanın tarihsel gelişimiyle birlikte çatışma boyunca gördüğü işlevlerinin ve neden olduğu sorunlarının daha detaylı bir analizi için yukarıda belirtilen kaynaklara başvurulabilir.

¹³ Kaynak gösterilen bu üç çalışma, doğurganlık davranışın belirleyicilerinin genel yapısını betimlemek amacıyla ortaya konan çerçevenin kapsamını belirlemektedir. Bu çerçeve içinde, çatışmaya maruziyet ile doğurganlık davranışı arasındaki nedensel mekanizmaları anlamak için çatışma ve diğer şokların eğitim ve sağlık çıktılarına etkilerini inceleyen çalışmalardan yararlanılmıştır; bunlar üçüncü ve dördüncü dipnotta verilmiştir.

¹⁴ Çatışmanın, kadınların ilk evlilik yaşını düşüren etkileri olabileceği gibi yükselten etkileri de olabilir (Shemyakina, 2009). Örneğin, hayatını kaybetme ve çatışmaya aktif olarak katılma gibi çatışma ile bağıntılı nedenlerden dolayı evlenme yaşındaki erkeklerin sayısı azalabilir. Bu da kadınların evlenme yaşının

yükselmeye yol açabilir. Çatışma ile doğurganlık arasındaki ilişkinin her iki karşıt yönde gerçekleşebileceğini vurgulamak için yukarıda sadece çatışmanın kadınların ilk evlilik yaşını düşüren etkileri aktarılmıştır.

¹⁵ Çatışmanın gerçekleşmesinin yol açabileceği risklerin ve belirsizliklerin ne zamandan beri kadınlar veya aileler tarafından algılandığına bağlı olarak, çatışma gerçekleşmeden önce (ex ante) ve çatışma boyunca veya sonrasında (ex post) olmak üzere farklı dönemlerde doğurganlık davranışlarının çatışmadan dolayı değişeceği vurgulanmalıdır. Nitekim, Türkiye'deki Kürt sorununun çatışma öncesi dönemde de bölge halkını olumsuz etkilediği dikkate alınır, Türk Devleti ile çatışma ihtimalinin her zaman geçerli olması çatışma öncesi dönemde de doğurganlık düzeyinin yüksek olmasına neden olacaktır. Bu çalışmada, çatışmanın etkilerini teşhis etmek amacıyla çatışma öncesi ve çatışma süreci gibi ikili bir karşıtlık üzerine kurulduğu için çatışma ihtimalinin yüksek olmasından dolayı çatışma öncesi döneme ait doğurganlık davranışlarındaki değişiklikler göz ardı edilmektedir. Ancak, bu değişikliklerin önemli boyutta gerçekleşmesi durumunda, F-F tahminleri çatışmanın etkilerini olduğundan daha az ölçecektir.

¹⁶ Brenner ve Kiefer (1981), yukarıda verilen nedenle birlikte beşeri sermayenin taşınabilir olma özelliğinde dolayı Yahudilerin ve Filistinlilerin olumsuz koşullar altında daha fazla beşeri sermaye birikimine yöneldiklerini ileri sürmektedir.

¹⁷ Çatışmadan dolayı sağlık hizmetlerine erişimdeki zorluklar sadece bebeklerin ve çocukların ölüm riskini yükseltmekle kalmayıp, sağlıklı bir çocuk yetiştirmenin maliyetini - bir beşeri sermaye olarak çocuğun sağlığına yapılması gereken yatırımları- artırmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere, bu tür bir etki çatışmaya maruziyet ile doğurganlık davranışı arasında pozitif bir ilişkinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktadır.

¹⁸ Bu göçmenlerin % 80'i kırsal alandaki yerleşim yerlerini, % 20'si ise kent merkezlerindeki yerleşim yerlerini terketmek zorunda kalmıştır (Hacettepe Nüfus Bilimleri Enstitüsü, 2006). Bu kırsal kökenli göçmenlerin % 40.4'ü yine çatışma bölgesinde bulunan kentleri varış yeri olarak seçerken, sadece % 10.1 kırsal alanları tercih etmiştir. Geriye kalan kırsal kökenli göçmenler ise (% 49.59) çatışmanın gerçekleşmediği bölgelerdeki illere yerleşmiştir.

¹⁹ Nitekim, yerinden edilmiş bu göçmenlerin % 90'dan fazlası evlerini (% 95.6), ekilebilir topraklarını (% 93.3), bağlarını/bahçelerini (% 97.0) ve hayvanlarını (% 82.7) terkettikleri yerleşim yerlerinde bırakmak zorunda kalmıştır (Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006).

²⁰ Çatışma-kaynaklı sebepler yüzünden meydana gelen göç hareketleri sadece çatışma bölgesi içinde kalmamakta, çatışmanın gerçekleşmediği illere doğru da gerçekleşmektedir. Nitekim, kırsal kökenli göçmenlerin yaklaşık yarısı çatışma bölgesi içinden yerleşim yerini değiştirirken, diğer yarısı ise diğer bölgelerdeki yerleşim yerlerine yönelmiştir (Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006). Bu nedenle, yukarıda açıklanan mekanizmaların aracılığıyla çatışmanın etkilerinin çatışmanın gerçekleşmediği diğer bölgelere için de geçerli olması mümkündür. Bu da, çatışma illeriyle çatışmanın gerçekleşmediği illerin karşılaştırması sonucu elde edilen çatışmanın etkilerini yanlış bir şekilde tahmin edilmesine katkıda bulunabilir. Ancak yukarıdaki anlatımda çatışma bölgesinden diğer bölgelere yapılan göçler göz ardı edilip, çatışma bölgesinin kendi sınırları içinde gerçekleşen göçlerin olası etkileri üzerinde durulmuştur.

²¹ Parti kapatmalarından dolayı, Kürt siyasi hareketi içinde birbirinin devamı niteliğinde 8 parti kurulmuştur: Halkın Emek Partisi (HEP: 1990-1991) , Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP: 1992-1993), Demokrasi Partisi (DEP: 1991-1994), Halkın Demokrasi Partisi (HADEP: 1994-2003), Demokratik Halk Partisi (DEHAP:1997-2005), Demokratik Toplum Partisi (DTP: 2005-2009), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP:2008-).

²² Doğal olarak, bu türden bir etnik-temelli kimlik oluşumu ve bunun sonuçları sadece Kürtlerle sınırlı kalmayabilir. Özellikle de, çatışma süresince bu tür etnik yapılanmalar benzer şekilde Türkler ve diğer etnik gruplar arasında da gerçekleşebilir. Nitekim, Türk milliyetçiliğinin en güçlü siyasi temsilcisi olan Milliyetçi

Hareket Partisi (MHP) 1990'lı yılların ikinci yarısında oylarını ikiye katlayarak, % 17.98 oyla 1999'da gerçekleştirilen seçimlerde en çok oyu alan ikinci parti olmuş ve bu seçimi takiben kurulan koalisyon hükümetinde yer almıştır. Bu şekilde gerçekleşen bir etnik-kimlik temelli kutuplaşma, yukarıdaki açıklanan mekanizmalarının tüm etnik gruplar için gerçekleşmesine neden olarak bu etkilerin sadece bir etnik grup için varlığının ampirik olarak kanıtlanmasını zorlaştırabilir. Bu durum özellikle bir etnik grubun denek grubunu, diğer bir etnik grubun ise kontrol grubunu oluşturduğu çalışmalar için geçerlidir. Bu açıdan, çoğunlukla çatışma bölgesinde yaşayan Kürtlerin gösterdiği davranışsal değişimlerinin çatışmanın gerçekleşmediği illerde yaşayan Türkler için de bir yansımalarının olması büyük ihtimal dahilindedir; aynı zaman da bunun tersi de geçerlidir. Bu nedenle, çalışmada sunulan çatışmanın etkileri hakkındaki bulguları değerlendirirken bu tür ilişkiler dikkate alınmalıdır.

²³ Gerçekleştirilen bazı ekonometrik analizler için ham verinin kümelendirilme işlemi sadece kadınların doğum yeri ve sayım yılı dikkate alınarak yapılmıştır. Tablo 2 ve 3'teki sunulan tahmin sonuçları için bu şekilde oluşturulan veri kullanılmıştır.

²⁴ İleriki bölümlerde ekonometrik analizin sonuçları tartışılırken, sadeleştirme amacıyla analiz örneklemini oluşturan en az bir kere evlenmiş kadınlar evlenmiş kadınlar veya sadece kadınlar olarak belirtilmiştir.

²⁵ Burada, nesil terimi aynı yılda doğan ve bunun sonucunda eğitim, işgücüne giriş ve çıkış, evlilik, doğum ve ölüm gibi yaşam döngüsü içindeki olayları büyük ihtimalle aynı zaman dilimlerinde gerçekleştiren kişileri toplu bir şekilde belirtmek için kullanılmıştır.

²⁶ Tablo 2'de birinci fark tahminleri italik, F-F tahminleri ise koyu karakterle gösterilmiştir.

²⁷ Tablo 2'deki Panel B'nin en son sütununun ilk üç hücresi, her bir sayım yılı için çatışma illeri ile çatışmanın gerçekleşmediği iller arasındaki ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranlarındaki farkın zaman içinde nasıl bir artış gösterdiğini sergilemektedir. Çatışmaya maruziyetteki iller arasındaki coğrafi değişkenliği dikkate alarak elde edilen bu birinci farkların zaman içinde nasıl değiştiğinin hesaplanması F-F tahminlerinin elde edilmesinin diğer başka bir yolunu oluşturmaktadır.

²⁸ Bu çalışmada gerçekleştirilen analiz yaşayan (yaşayabilen) kadınların bilgilerine dayanmaktadır. Ancak, çatışma boyunca yaşayan nüfusun büyüklüğü ve kompozisyonu çatışma illerinde daha farklı şekilde gerçekleşebilir. Bu farklılık özellikle yüksek doğum sayısına sahip kadınlar için geçerli olabilir. Çünkü doğum sayısının artmasıyla üreme sağlığı başta olmak üzere genel sağlık koşulları göreceli olarak daha kötü olan kadınlar, çatışmanın olumsuz koşullarından dolayı daha büyük olasılıkla yaşamlarını veya üreme kapasitelerini kaybedebilirler. Bu nedenle, çatışmanın gerçekleşmediği illerde yaşayan akranlarının aksine, çatışma illerinde yaşayan (yaşayabilen) kadınlar daha sağlıklı ve yüksek sayıda doğum yapabilmeye kapasitesine sahip olabilirler. Bu da, özellikle yüksek doğum sayısına geçiş oranları için elde edilen F-F tahminlerinin aşağıya doğru yanlı olmasına neden olabilir.

²⁹ Burada yapılan tahminlerde, birinci doğuma geçiş oranı için 15-19 yaş grubu, birinciden ikinci doğuma ve ikinciden üçüncü doğuma geçiş oranları için 20-24 yaş grubu ve daha yüksek sayıdaki doğum sayısına geçiş oranları için 30-34 yaş grubu referans grubu olarak belirlenmiştir. Çünkü belirli yaş grubundaki kadınlar bazı doğurganlık çıktılarının analizine yaşlarının pek fazla müsait olmamasından dolayı dahil edilmemiştir. Örneğin, 15-19 yaş grubundaki kadınlar sadece ilk çocuğa sahip olma oranının incelenmesinde analize dahil edilmiştir. Ayrıca, üçüncü doğumdan dördüncü doğuma ve dördüncü doğumdan besinci ve daha yüksek doğum sayısına geçiş oranlarının incelenmesinde 15-19, 20-24 ve 25-29 yaş grubundaki kadınlar ekonometrik analizin dışında bırakılmıştır. Tüm bu kısıtlamalar, Tablo 4'de detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

³⁰ Tablo 5'te kullanılan Doğu Bölgesi terimi iki panel için farklı şekillerde tanımlanmıştır. Panel A'da, bu terim Doğu Bölgesi'nde bulunan ama OHAL uygulamasının gerçekleşmediği illeri belirtmektedir. Makalenin diğer bölümlerinde de olduğu gibi, Panel B'de kullanılan Doğu Bölgesi terimi ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki bütün illeri kapsamaktadır. Bu nedenle, Panel B'de verilen Doğu

Bölgesi'nin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeks puanını hesaplamak için bu iki bölgenin puanlarının ortalaması alınmıştır.

³¹ Kadınların sosyo-ekonomik konumları onların sadece doğurganlık davranışını değil, aynı zamanda göç etme davranışını da belirleyebilir. Örneğin, sosyo-ekonomik konumu yüksek olan kadınların daha az çocuk yapmayı tercih ettikleri dikkate alındığında, bu tür kadınların çatışmadan dolayı çatışma illerinden daha büyük olasılıkla göç etmeleri durumunda F-F tahminleri çatışmanın etkilerini olduğundan daha güçlü bir şekilde ölçecektir. Öte yandan, çatışma illeri ve çatışmanın gerçekleşmediği iller olarak belirtilen ikili yapı çatışmaya maruziyetin hatalı ve eksik bir şekilde ölçülmesine ve bunun sonucunda da F-F tahminlerinin sıfıra doğru yanlı olmasına neden olabilir.

³² Daha önce de belirtildiği gibi, çatışma süresince gerçekleşen göçler sadece kişilerin çatışmaya maruziyetinin ölçülmesini zorlaştırmamakta, aynı zamanda çatışmanın hem kendisinin hem de etkilerinin çatışmanın gerçekleşmediği diğer bölgelere sıçramasına neden olmaktadır. Tablo 5'de sonuçları verilen ampirik alıştırma, çatışma bölgesinden farklı yoğunlukta göç alan bölgelerin kontrol grup olarak kullanılmasına rağmen, çatışmanın ikincide üçüncü doğuma geçiş oranına pozitif etkisinin tutarlı bir şekilde tahmin edildiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Almond, D. (2006). "Is the 1918 Influenza Pandemic over? Long-Term Effects of in Utero Influenza Exposure in the Post-1940 U.S. Population." *Journal of Political Economy* 114(4): 672-712.

Almond, D.; L. Edulund, H. Li, and J. Zhang. (2007). "Long-Term Effects of the 1959-1961 China Famine: Mainland China and Hong Kong." NBER Working Paper 13384. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.

Akbulut-Yüksel, M. (2009). "The Long-Run Effects of Large Scale Physical Destruction and Warfare on Children." HiCN Working Paper 62. Households in Conflict Network, Brighton.

Akresh, R., P. Verwimp, ve T. Bundervoet. (2007). "Civil War, Crop Failure, and Child Stunting in Rwanda." World Bank Policy Research Working Paper 4208. The World Bank, Washington.

Akresh, R. ve Walque, D. (2008) "Armed Conflict and Schooling: Evidence from the 1994 Rwandan Genocide", HiCN Working Paper 47. Households in Conflict Network, Brighton.

Angrist, D. J. ve J-S. Pischke. (2009). *Mostly Harmless Econometrics: An Empiricist's Companion*. Princeton University Press. New Jersey.

Barreca, A. (2009). "The Long-Term Economic Impact in Utero and Postnatal Exposure to Malaria."

Becker, S. G. ve H. G. Lewis. (1973). "On the Interaction between the Quantity and Quality of Children." *The Journal of Political Economy* 81(2): S279-S288.

Berker, A. (2009). "The Educational Consequences of Armed Conflict in Turkey." *Yayınlanmamış Çalışma*.

----- (2010). "Türkiye'deki Silahlı Çatışmanın Eğitimsel Erişime Etkileri: Bir Kohort Analiz." *Yayınlanmamış Çalışma*.

Bila, F. (2004). *Satranç Tahtasındaki Yeni Hamleler: Hangi PKK? Ümit Yayıncılık, Ankara*.

Blattman, C. ve E. Miguel. (2009). "Civil War." NBER Working Paper No. 14801. National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.

Bleakley, H. ve F. Lange. (2009). "Chronic Disease Burden and the Interaction of Education, Fertility and Growth." *Review of Economics and Statistics* 91 (1): 52-65.

Brenner, R. ve N. M. Kiefer. (1981). "The Economic of Diaspora: Discrimination and Occupational Structure." *Economic Development and Cultural Change* 29(3): 517-534.

Bundervoet, T., P.Verwimp, ve R. Akresh. (2009). "Health and Civil War in Rural Burundi." *Journal of Human Resources* 44 (2): 536-563.

Çağlayan, H. (2007). *Analar, Yoldaşlar, Tanrıçalar: Kürt Hareketinde Kadınlar ve Kadın Kimliğinin Oluşumu*. İletişim Yayınları. İstanbul.

----- (2011). "TBMM'de Cinsiyet Kompozisyonu Açısından Aykırı Bir Örnek: DTP/BDP, % 40 Cinsiyet Kotası ve Ardındaki Dinamikler." *Barış Ünlü ve Ozan Değer (der.). İsmail Beşikçi. İletişim Yayınları. İstanbul.*

Cain, M. (1981). "Risk and Insurance: Perspective on Fertility and Agrarian Changes in India and Bangladesh." *Population and Development Review* 7(3): 435-474.

----- (1983). "Fertility as an Adjustment to Risk." *Population and Development Review* 9(4): 688-702.

Camacho, A. (2008) "Stress and Birth Weight: Evidence from Terrorist Attacks." *American Economic Review: Papers and Proceedings* 98 (2): 511-515.

Chamraborty, R. ve H. E. Moran. (2008). "The Human Capital Consequences of Civil War: Evidence from Guatemala." *HiCN Working Paper 59. Households in Conflict Network, Brighton.*

Chen, Y., and L. Zhou. (2007). "The Long-Term Health Economic Consequences of the 1959-1961 Famine in China." *Journal of Health Economics* 26 (4): 659-681.

Cochrane, H. S. (1979). *Fertility and Education: What Do We Really Know?* The Johns Hopkins University Press. Baltimore.

Collier, P., V. L. Elliot, H. Hegre, A. Hoeffler, M. Reynal-Querol ve N. Sambanis. (2003). *Breaking the Conflict Trap: Civil War and Development Policy*. The World Bank. Washington, DC.

D'Addato, A. V. (2006). "Progression to Third Birth in Morocco in the Context of Fertility Transition." *Demographic Research* 15: 517-536.

Davis, K. ve J. Blake. (1956). "Social Structure and Fertility." *Economic Development and Cultural Change* 4(3): 211-235.

Dinçer, B., M. Özaslan ve T. Kavasoglu. (2003). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması* (2003). DPT Yayın No: 2671. Ankara.

Duryea, S., D. Lam and D. Levisson. (2007). "Effects of Economic Shocks on Children's Employment and Schooling in Brazil". *Journal of Development Economics* 84(1): 188-214.

Easterlin, A. R. (1978). "The Economics and Sociology of Fertility: A Synthesis." Pp: 57-133 in *Historical Studies of Changing Fertility*, edited by C. Tilly. Princeton N. J. Princeton University Press.

Evans. R., Y. Hu, ve Z. Zhao. (2010). "The Fertility Effect of Catastrphe: U.S. Hurrice Births." *Journal of Population Economics* 23(1): 1-36.

Feeney, G. (1991)."Fertility Decline in Taiwan: A Study Using Parity Progression Ratios." *Demography* 28(3): 467-479.

Feeney, G. ve J. Yu. (1987). "Period Parity Progression Measures of Fertility in China." *Population Studies* 41(1): 77-102.

Feeney, G. ve Feng, W. (1993). "Parity Progression and Birth Intervals in China: The Influence of Policy in Hastening Fertility Decline." *Population and Development Review* 19(1): 61-101.

Finlay, E. F. (2009). "Fertility Response to Natural Disasters: The Case of Three High Mortality Eartquakes." *World Bank Policy Research Working Paper* 4883. The World Bank. Washington, DC.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. (2006). *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması (TGYONA)*. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. (2010). *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü: Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş Yaş Altı Ölümlerdeki Değişimler: 1968-2008*. Hacettepe Üniversitesi. Ankara

Heper, M. (2007). *State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation*. Palgrave Macmillan, New York.

Hoddinott, J. and B. Kinsey. (2001). "Child Growth in the Time of Drought." *Oxford Bulletin of Economics and Statistics* 63(4): 409-436.

Guerrero-Serdan, G. (2009). "The Effects of the War in Iraq on Nutrition and Health: An Analysis Using Anthropometric Outcomes of Children", HiCN Working Paper 55. *Households in Conflict Network*, Brighton.

Hindin, J. M. (2000). "Women's Autonomy, Women's Status and Fertility-Related Behavior in Zimbabwe." *Population and Policy Review* 19 (3): 255-282.

Izady, R. M. (1992). *The Kurds: A Concise Handbook*. Crane Russak. Washington.

Jacoby, T. (2005). "Semi-Authoritian Incorporation and Autocratic Militarism in Turkey." *Development and Change* 36 (4): 641-665.

Juhn, C., Kalemli-Ozcan, S. ve Turan, B. (2008). "HIV and Fertility in Africa: First Evidence from Population Based Surveys." NBER Working Paper 14248. National Bureau of Economic Research. Cambridge, MA.

Kirişci, K. ve M. G. Winrow. (1997). *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*. Frank Cass & Co. Ltd.. London.

Koc, I., A. Hancıoğlu ve A. Cavlin. (2008). "Demographic Differentials and Demographic Differential of Turkish and Kurdish Populations in Turkey", *Population Research and Policy Review* 27(4): 447-457.

Kurban, D., D. Yüksek, B. A. Çelik, T. Ünal ve A. T. Aker (2006). "Zorunlu Göç ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası." TESEV Yayınları, İstanbul.

Lam, D. and L. Marteleto. (2008). "Stages of the Demographic Transition from a Child's Perspective: Family Size, and Children's Resources." *Population and Development Review* 34(2). 225-252.

McDowall, D. (2007). *A Modern History of the Kurds*. I. B. Tauris, New York.

Meyer, D. B. (1995). "Natural and Quasi Experiments in Economics." *Journal of Business & Economic Statistics* 13(2): 151-161.

Mutlu, S. (1996). "Ethnic Kurds in Turkey: A Demographic Study." *International Journal of Middle East Studies* 28(4): 517-541.

----- (2002) *Doğu Sorunun Kökenleri: Ekonomik Açıdan*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Paxson, C. and N. Schady. 2005. "Child Health and Economic Crisis in Peru." *World Bank Economic Review* 19(2): 203-223.

Portner, C. (2008). "Gone with the Wind? Hurricane Risk, Fertility and Education."

Rogers, J. L., C. A. S. John and R. Coleman. (2005). "Did Fertility Go Up After Oklahoma City Bombing? An Analysis of Births in Metropolitan Counties in Oklahoma, 1990-1999." *Demography* 42(4): 675-692.

Rosensweig, M. (1988). "Risk, Implicit Contracts and the Family in Rural Areas of Low-Income Countries." *The Economic Journal* 98: 1148-1170.

Shemyakina, O. (2006). "The Effect of Armed Conflict on Accumulation of Schooling: Results from Tajikistan." HiCN Working Paper 21. *Households in Conflict Network*, Brighton.

----- (2009). "The Marriage Market and Tajik Armed Conflict." HiCN Working Paper 66. *Households Conflict Network*, Brighton.

Swee, E. L. (2009). "On War and Schooling Attainment: The Case of Bosnia and Herzegovina." HiCN Working Paper 57. *Household in Conflict Network*, Brighton.

Tapan, B. (2007). *Terörün Bekçileri Hamidiye Alaylarından Günümüze Koruculuk*. Güncel Yayıncılık. İstanbul.

Udry, J. R. (1970). "The Effect of Great Blackout of 1965 on Births in New York City." *Demography* 7(3): 325-327.

Urdal, H. (2004). "The Devil in the Demographics: The Effect of Youth Bulges on Domestic Armed Conflict, 1950-2000." *Social Development Papers* 14. Conflict Prevention and Reconstruction Unit, The World Bank. Washington, DC.

Yavuz, S. (2006). "Completing the Fertility Transition: Third Birth Development by Language Groups in Turkey." *Demographic Research* 15: 435-460.

Vignoli, D. (2006). "Fertility Change in Egypt from Second to Third Birth." *Demographic Research* 15: 499-516.